

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра богослов'я
Освітня програма
«Християнська педагогіка та організація дозвілля»

Магістерська робота

КАЗКОТЕРАПІЯ, ЯК МЕТОД ПРОФІЛАКТИКИ
АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ
КАТЕХИТИЧНОЇ ШКОЛИ

Студентки 2-го курсу:
Майхрович Юлії Михайлівна

Науковий керівник:
Криницька Ірина Петрівна,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та
соціальної роботи

Рецензент:
Дуда Назар Миронович,
доктор PhD богослов'я

Львів 2024

Майхрович Ю.М. Казкотерапія, як метод профілактики агресивної поведінки учнів молодших класів катехитичної школи: Магістерська робота: (041 «Богослов'я») / Майхрович Ю.М. / Український католицький університет. Кафедра богослов'я; Освітня програма «Християнська педагогіка та організація дозвілля»; Наук. кер. к.соц.н. Криницька І.П. – Львів: УКУ, 2024. – 93 с.

Анотація: Магістерська робота присвячена дослідженню та розгляду питань агресивної поведінки учнів молодших класів катехитичної школи з використанням методу казкотерапії як ефективного інструменту профілактики. У роботі висвітлені теоретичні аспекти вивчення агресивної поведінки, включаючи визначення, різновиди і причини такої поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Окрема увага приділена особливостям прояву та наслідкам агресивної поведінки в даній віковій групі. Другий розділ роботи розглядає питання профілактики агресивної поведінки, зосереджуючись на понятті та видах профілактики. Основна увага приділена дослідженню застосування казкотерапії як методу профілактики агресивної поведінки учнів молодших класів. Останній розділ роботи присвячений дослідженню застосування казкотерапії під час профілактики молодших класів катехитичної школи ім. Йосафата Коциловського. Описаний дизайн дослідження та представлений аналіз отриманих результатів.

Ключові слова: агресивна поведінка, молодші класи, катехитична школа, казкотерапія, профілактика, дитяча агресія, агресивність, виховання, дослідження, казка.

Abstract: The master's thesis is dedicated to investigating and addressing issues of aggressive behavior in elementary school students of a catechetical school using the method of fairy tale therapy as an effective preventive tool. The paper covers theoretical aspects of studying aggressive behavior, including defining its types and causes in younger children. Special attention is given to the manifestations and consequences of aggressive behavior in this age group. The second section focuses on

the prevention of aggressive behavior, emphasizing the concept and types of preventive measures. The primary focus is on exploring the application of fairy tale therapy as a method of preventing aggressive behavior in elementary school students. The final section of the thesis is devoted to the empirical study of aggressive behavior in students of the elementary classes of the catechetical school named after Josaphat Kotsylovsky. The research design is described, and the analysis of the obtained results is presented.

Key words: aggressive behavior, elementary classes, catechetical school, fairy tale therapy, prevention, child aggression, aggressiveness, education, research, fairy tale.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ	
1.1 Поняття, різновиди і причини агресивної поведінки дітей	8
1.2 Особливості прояву та наслідки агресивної поведінки в учнів молодшого шкільного віку	23
РОЗДІЛ 2. ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ВИКОРИСТАННЯМ КАЗКОТЕРАПІЇ	
2.1 Поняття і види профілактики	33
2.2 Казкотерапія як метод профілактики	37
РОЗДІЛ 3. ЗАСТОСУВАННЯ КАЗКОТЕРАПІЇ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ КАТЕХИТИЧНОЇ ШКОЛИ ІМ. ЙОСАФАТА КОЦИЛОВСЬКОГО	
3.1 Дизайн експериментального дослідження	50
3.2 Опис та аналіз результатів дослідження застосування казкотерапії як методу профілактики агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку	53
ВИСНОВОК	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Агресивна поведінка дітей є актуальною проблемою в сучасному суспільстві. Проблема агресії у дітей є важливою не тільки для працівників освіти, але і для суспільства в цілому. Зростання випадків дитячої злочинності та збільшення кількості дітей, які виявляють агресивну поведінку в повсякденному житті, ставлять перед нами завдання вивчення психологічних факторів, що спричиняють ці небезпечні явища. Особливо важливо досліджувати агресію в ранньому дитинстві, коли ці тенденції лише починають формуватися і коли можливі корекційні дії мають найбільший потенціал успіху.

Діти з агресивними проявами стикаються з численними проблемами, які впливають не лише на їхнє оточення, але і на їхню власну життєву ситуацію. До того ж психіка незрілих дітей не завжди може самостійно впоратися з фрустраціями, і вони потребують підтримки від дорослих. Вчителі початкових класів, психологи та батьки повинні розуміти і враховувати особливості агресивної поведінки у дітей, щоб ефективно втручатися та попереджати деструктивні вияви.

Агресивні прояви поведінки — це не просто тривожні явища, а серйозні психологічні, педагогічні та соціальні проблеми, які відображають складні ситуації в нашому сучасному світі. Збільшення різних відхилень в розвитку і поведінці молодого покоління пов'язане із зростанням напруженості та відчуженості у відносинах, а також з недостатньою стабільністю громадських, фінансових й екологічних умов, що, в свою чергу, сприяє поширенню тривожності та духовній пустці, що може призвести до жорстокості і агресивності. Збільшення випадків дитячої злочинності та ворожості серед дітей в повсякденному житті вимагає подальших досліджень агресивності, а також методів її профілактики, які можна застосовувати у роботі з дітьми. Особливо актуальним сьогодні є профілактика агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку у катехитичній школі, оскільки в цьому віці

формується основа для подальшого розвитку особистості. Казкотерапія виступає ефективним методом профілактики агресивної поведінки у дітей. Використання казок дозволяє висловлювати та розуміти емоції, розвивати емпатію та виховувати соціальні навички. Казки можуть служити інструментом для вирішення конфліктів, формування позитивних цінностей та розвитку саморегуляції. Важливо враховувати, що дитина молодшого шкільного віку перебуває на етапі формування свого характеру та вчиться взаємодіяти з оточуючим світом. Необхідно також враховувати індивідуальні особливості кожної дитини та вчасно реагувати на прояви агресії, застосовуючи індивідуальні та відповідні до віку методи роботи під час кожного випадку. Важливо сприяти розвитку позитивних моделей поведінки та активно впливати на формування позитивного світогляду серед дітей молодшого шкільного віку в катехитичній школі. Катехитична школа є особливою формою навчального закладу, спрямованою на духовний розвиток та виховання учнів у релігійних традиціях. Її завданням є не лише передача релігійних знань, але й формування моральних цінностей, розвиток етичного ставлення до світу та виховання позитивних рис характеру.

Проведення профілактика казкотерапії в катехитичній школі може стати надзвичайно важливою у контексті сучасних викликів, зокрема враховуючи наявність війни і зростання агресивної поведінки серед дітей. Катехитична школа виступає унікальним середовищем для допомоги дітям у подоланні агресії та виявленні скритих емоцій. Катехити, як духовні наставники, мають можливість створювати безпечний і довірливий простір для вираження внутрішніх конфліктів та емоційного напруження.

Різноманіття методів профілактики дозволяє обрати найбільш відповідні і доступні методи, які можна використовувати враховуючи соціально-психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку. Серед таких методів — казкотерапія. Саме використання казок може бути ефективним методом профілактики агресивної поведінки.

Казкотерапія може бути ефективним інструментом для виявлення та розкриття скритої агресії серед дітей. Казкові персонажі та сюжети можуть слугувати аналогічними образами, які відображають внутрішні стани та переживання дітей, а це в свою чергу допоможе зрозуміти дитину. Другий аспект полягає в тому, що казкотерапія в катехитичній школі може сприяти духовному розвитку дітей та допомагати їм усвідомлювати і виражати свої емоції. Застосування казок як інструменту для подолання конфліктів і формування моральних цінностей може сприяти створенню позитивного середовища, де діти вчаться розвивати свої емоції, а не приховувати їх.

До важливих джерел, що висвітлюють питання казкотерапії, входять праці Т.Д. Зинкевич-Евстигневої, зокрема "Практикум по казкотерапії" та "Ігри в сказкотерапії". Авторка розглядає методи та практичні аспекти використання казок у роботі з дітьми, що може бути корисним при вивченні впливу казкотерапії на агресивну поведінку.

Праця Р.М. Ткача "50 цілебних казок для дітей" розкриває можливості конкретних казок у формуванні позитивних емоцій та адаптації дітей до оточуючого світу.

На прикладі спільної роботи Л. Магдисюк, Р. Федоренка, та М. Замелюк у книзі "Казкотерапія в психологічному консультуванні дітей та дорослих" можна дослідити широкий спектр сценаріїв та практик казкотерапевтичного впливу.

Крім того, робота Р. Бэрона "Агресія" розглядає теоретичні аспекти агресивної поведінки, вказуючи на зв'язок із психічним розвитком, що може визначати психотерапевтичні стратегії.

Таким чином, обрані джерела становлять основу для подальшого розгляду впливу казкотерапії на агресивну поведінку, а також формулюють основні напрямки дослідження у магістерській роботі.

Серед українських дослідників, які займаються проблемою агресивної поведінки дітей, можна вказати на таких вчених, як Г. Є. Бреслава, Д. Г. Лютову, Г. Б. Моніну, Т. Г. Рум'янцеву, І.А. Фурманова та інших. Іноземні

дослідники, які вивчають цю проблему включають — А Бандуру, Р Трембля, К Доджа та інших. Казкотерапія розроблена у роботах таких дослідників, як В. Штерн та Б. останній акцентував увагу на ролі казок у психічному розвитку дітей та їх впливі на формування особистості. Такі методи можуть бути ефективним інструментом у роботі з дітьми для запобігання агресивної поведінки та сприяння психосоціальному розвитку. Водночас, сьогодні є брак знань та недостатня увага до проблеми агресивної поведінки дітей, а саме в контексті впливу сучасних технологій та віртуального оточення на їхню психічну стійкість та соціальну адаптацію, що зумовлює наукову актуальність теми. Водночас, практична актуальність полягає у розробці та впровадженні ефективних методик роботи з дітьми, спрямованих на попередження агресивної поведінки в онлайн та офлайн середовищах, а також у формуванні компетентностей серед батьків та педагогів для ефективного взаємодії з цією проблемою та підтримки позитивного розвитку дітей.

Об’єкт дослідження – профілактика агресивної поведінки дітей.

Предмет дослідження – профілактика агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку катехитичної школи, методом казкотерапії (на прикладі катехитичної школи імені Йосафата Коциловського м. Самбора).

Мета магістерської роботи: теоретично проаналізувати та емпірично дослідити застосування казкотерапії як методу профілактики агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку катехитичної школи (на прикладі катехитичної школи імені Йосафата Коциловського м. Самбора).

Для досягнення поставленої мети були визначені наступні завдання дослідження:

1. Визначити поняття, різновиди та фактори, що призводять до агресивної поведінки у дітей.
2. Описати особливості прояву та наслідки агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.
3. Охарактеризувати поняття та види профілактики, зокрема описати метод казкотерапії.

4. Апробувати метод казкотерапії під час здійснення профілактики агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, які навчаються у катехитичній школі імені Йосафата Коциловського.

Методи дослідження. У процесі підготовки магістерської роботи було використано наступні теоретичні методи дослідження: теоретичні — аналіз, порівняння, синтез; емпіричні методи дослідження — експеримент. Також Під час експерименту використано проєктивні методи дослідження: методика «Неіснуюча тварина» (Друкаревич М. З.); методика «Кактус» (М.А. Панфілової); анкета для батьків «Критерії агресивності у дитини» (Лаврентьєва Г. П., Титаренко Т. М).

Основна гіпотеза дослідження полягає в тому, що використання казкотерапії в катехитичній школі імені Йосафата Коциловського м. Самбора може бути доступним та ефективним методом під час здійснення профілактики агресивної поведінки серед дітей у зв'язку зі складним соціальним контекстом, що включає в себе воєнні події.

Експериментальне дослідження. Дослідження було проведено у Самбірській катехитичній школі, яка розташована в місті Самборі. У дослідженні взяли участь 22 дитини 3 класу, вік яких становив 7-9 років, з них 9 хлопчиків і 13 дівчаток. Середній вік дітей становить 8 років.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається з складових структур: вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ

1.1 Поняття, різновиди і причини агресивної поведінки дітей

Агресія – один з феноменів, який присутній в кожному суспільстві. Існують різні поняття агресії. На думку М. Ю. Чудакової, агресія – це вмотивована деструктивна поведінка, яка завдає фізичної або психічної шкоди об'єкту нападу, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві¹.

В психологічному словнику, термін "агресія" (походить від латинського "aggredi" - "нападати") визначається як дія, спрямована на завдання фізичної або психологічної шкоди, матеріальних збитків або на знищення іншої людини або групи людей¹⁵. Цей термін використовується для опису широкого спектру вчинків, які виникають з ворожого ставлення до людей, речей або навіть самої себе (аутоагресія).

Вивчення особливостей прояву агресії на різних вікових етапах, включаючи дитячий вік, було проведено численними вченими, такими як Г. Бреслав, В. Дружинін, Т. Карпінська, О. Кононова, О. Личко, В. Моргун, Г. Паренс, А. Реан, Р. Стауб, І. Фурманов. Більшість дослідників визначають агресію як форму поведінки, спрямовану на нанесення шкоди (як визначено Е. Аронсоном, Л. Берковітцем, Д. Майерсом і іншими)¹². Серед основоположників цих поглядів можна виділити Е. Фромма, який розглядає агресію як спробу заподіяння шкоди не тільки живим, але й будь-яким неживим об'єктам. Зазначений підхід визнає агресію як важливий аспект людської поведінки, який може виявлятися не лише у відносинах з іншими особами, а й в стосунках до навколишнього середовища. Фромм вважає, що агресія може бути

¹ Назмутдінов Р. А. *Теоретичний аналіз дослідження агресії* // *Наука*. 4 (2011), 62-66

¹⁵ *Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодших школярів* / упоряд. О. А. Атемасова. Харків 2010.

¹² Дроздов О. Ю. *Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді*: автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. психол. наук: спец. 19.00.05. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ 2003.

спрямованою не лише на інших, а й на об'єкти, і це може бути пов'язане з різними аспектами психічного стану людини та її відношенням до оточуючого світу¹¹.

Інша гілка вчених розглядають агресію як одну з проявів тривожності (наприклад, К. Бютнер і А. Реан), а також як спробу адаптації до зовнішнього середовища¹³. Крім того, А. Реан та О. Фурман визначили різні чинники, які можуть спричинити агресію у дітей. Серед цих чинників варто виділити біологічні, психологічні, біополітичні, педагогічні, особистісні та соціальні. Наприклад, педагогічний чинник може бути пов'язаний з дефектами сімейного та соціального виховання, особистісний чинник залежить від цінностей і саморегуляції, а соціальний чинник може бути пов'язаний з матеріальним статусом сім'ї, її культурним рівнем і т. д.¹⁴.

Як підтверджують численні дослідження, прояв агресії у дітей є однією з поширених форм дитячої поведінки, з якою стикаються батьки і педагоги. Ці вияви включають у себе роздратованість, неслухняність, високий рівень активності та жорстокість¹¹.

Протягом багатьох століть проблема деструктивної поведінки особи була предметом вивчення дослідників різних галузей науки, таких як психологія, соціологія, кримінологія та інші. Складність вивчення агресії зумовлена різновекторною та міждисциплінарною спрямованістю даного явища. Останні наукові здобутки у вивченні феномену агресії свідчать про те, що сучасні погляди науковців на проблему агресії можна розділити на кілька рівнів: філософський, соціологічний, психологічний, педагогічний, правовий, психіатричний та міжнародно-політичний. Авторами, які займалися вивченням проблеми деструктивної поведінки, є Гальона Є.О., Котляров Л.П., Чеботарьова Н.В. (філософський рівень), Волянська О.В. (соціологічний рівень), Бовть О.Б.,

¹¹ Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

¹³ Давидов В. В. *Психологический словарь* / ред. В. В. Давидов та ін. Москва 1983.

¹⁴ Реан А. А. *Агресия и агрессивность личности* // *Психологический журнал*. 5 (1996).

¹¹ Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

Кравчук С.Л. (психологічний рівень), Замашкіна О.Д. (педагогічний рівень), Благута Р.І., Тужеляк Н.М. (правовий рівень), Прокопович Є.М., Хоміцький М.Є. (психіатричний рівень) та міжнародно-політичний⁴⁸.

Біополітичний підхід до феномену агресії цікавий тим, що розглядає її не як емоцію, а як модель (тип) поведінки. За цим підходом, біополітики стверджують, що агресія, так само як і егоїзм, є вбудованою в людину природою, але може бути приборканою під час процесу соціалізації та виховання⁴⁹.

Визначимо насамперед відмінності між термінами «агресія», «агресивні дії», «агресивність». «агресивна поведінка». Агресивна дія представляє собою вияв агресивності у вигляді ситуативної реакції. Якщо агресивні дії стають періодичними, то це може вказувати на агресивну поведінку. Психологи-біхевіористи зазвичай використовують термін "агресивна поведінка," щоб описати виражені зовнішні дії⁴¹.

Агресивність — це психологічний стан, який виникає в конкретний момент перед або під час агресивної дії і залежить від ситуації та соціальних факторів⁴².

Л. Ерн припускає, що агресивна поведінка залежить від загальних поведінкових ритуалів, які формуються під час ранньої соціалізації. Ця активізація агресії базується на свідомій обробці соціальної інформації та враховує нормативні переконання. Відповідно до цих факторів обирається агресивна чи неагресивна поведінка особистості⁴³.

Л. М. Семенюк визначає "агресію" як напад за власною ініціативою з метою захоплення, при цьому враховуючи, що це поняття також може

⁴⁸ Петечел О. Ю. *Теоретичний аналіз проблеми агресії // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей* 44 (2017) 88-103.

⁴⁹ Кравець А. Ю. *Біодипломатія як нова біополітична модель міжнародних відносин // Науковий журнал «Політикус»*. 4 (2020) 124-128.

⁴¹ Бэрн Р. *Агрессия*. Санкт-Петербург 2000.

⁴² Дарвин Ч. *Происхождение видов путем естественного отбора*. Москва 1987.

⁴³ Eron L. D. *Parent-child interaction, television violence, and aggression of children // American Psychologist*. 37 (1982) 197-211.

включати загрозу та бажання напасти, виражену ворожість⁴⁴. Однак О. Б. Бовть не згоден з тим, що агресія - це певний стан, і вважає, що це, перш за все, конкретна дія, а саме напади та ворожість, тоді як агресивність - це схильність до дій ворожого та агресивного характеру⁴⁵.

Агресія як прояв в деструктивній поведінці з метою заподіяння шкоди тій чи іншій людині об'єкту, суб'єкту, або групі. Агресія може проявлятися фізично (удари) або вербально (порушення прав інших без фізичного втручання). Агресію можна використовувати як спосіб самозахисту, захисту своїх прав, задоволення бажань, досягнення поставлених цілей. Агресія, виражена в прийнятних ігрових формах, відіграє важливу роль у здатності дитини пристосовуватися, адаптуватися, навчатися новому та досягати успіху. При цьому агресія у формі ворожнечі та ненависті формує негативні риси характеру (злість, заздрість, боягузтво, грубість, істеричність). І те, і інше може негативно вплинути на настрій і почуття дитини, а в деяких випадках навіть призвести до деструктивної поведінки у стосунках з близькими людьми².

В психологічній літературі важливо проводити розрізнення між поняттями "агресія" і "агресивність". Агресивність має поняття, як властивість особистості, яка може бути як усвідомленою, так і неусвідомленою, і вона виражається у готовності до агресивної поведінки. З іншого боку, агресія - це конкретна форма поведінки, яка виникає відповідно до цієї агресивності і частково може бути формована через соціальне навчання, таке як вплив мас-медіа, однолітків або вплив сім'ї⁴.

А. Басс вперше сформулював традиційне класичне визначення агресії, описуючи її як реакцію, що призводить до завдання шкоди іншому живому організму⁵⁰.

⁴⁴ Семенюк Л. М. *Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции* // *Мир психологии и психология в мире*. 10 (1994) 57-62.

⁴⁵ Бовть О. Б. *Агрессивные реакции та шляхи їх корекції в молодших школярів*: автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія». Київ 2001.

² Чижова С. Ю. *Детская агрессивность*. Ярославль 2001, 450 с.

⁴ Алфимова М. В. *Психогенетика агрессивности* // *Вопросы психологии*. 6 (2000).

⁵⁰ Крейхи Б. *Социальная психология агрессии*. Санкт-Петербург 2003.

А. Басс ідентифікував три основні категорії, якими можна описати агресивні дії: 1) фізична – вербальна, що включає в себе використання сили проти іншої людини, завдання тілесних травм, побиття, а також нанесення ушкоджень за допомогою зброї; 2) активна – пасивна, що охоплює агресію, спрямовану на іншу особу; 3) пряма – непряма, включаючи фізичні спроби перешкодити іншій людині досягти своєї мети або зайнятися якоюсь бажаною діяльністю⁵¹.

З одного боку, ці визначення можуть вважатися надто спрощеними, оскільки вони охоплюють різноманітні форми поведінки, які не завжди можна класифікувати як агресивні. З іншого боку, вони не враховують аспекти, пов'язані з мисленням та емоціями. Для визначення поведінки людини як агресивної важливо, щоб вона мала намір призводити до негативних наслідків для об'єкта агресії, що передбачає очікування результатів від певної дії. Таким чином, ця уточнена характеристика виключає ті випадки поведінки, де заподіяння шкоди є випадковим⁵².

Різні підходи до розуміння агресії в психології, то можна виділити три основні концепції агресії, які є найбільш важливими, викладені (див Табл.1.1).

Таблиця 1.1.

Основні концепції агресії

№	Основні концепції агресії, З. Фройд, Дж. Доллард, А. Бандура, Мак Доугел
1	Вроджений інстинкт агресії (З. Фройд): Згідно з цією теорією, агресивність розглядається як вроджений інстинкт. Фройд вважав, що агресія є невід'ємною частиною людської природи.
2	Агресія як реакція на фрустрацію (Дж. Доллард): Ця концепція описує агресію як поведінкову реакцію на фрустрацію, тобто відчуття обмежень або перешкод у задоволенні своїх потреб. За Доллардом, агресія виникає як спроба подолати перешкоди на шляху до досягнення задоволення та

⁵¹ Бэрон Р. *Агрессия*. Санкт-Петербург 1998.

⁵² Качанова Ю. В. *Агрессивність та агресія як соціологічні категорії // Наукові праці. Соціологія*. 133 (2010) 50-54.

	емоційної рівноваги.
3	Теорія для соціального навчання (А. Бандура, Мак Доугел): Ця концепція вказує на те, що агресія може бути вивченою поведінкою, набутою в процесі соціалізації. Вона виникає через спостереження та наслідування відповідного способу дій у соціальному середовищі. Сьогодні ця теорія є важливою для розуміння агресивної поведінки

Джерело: складено автором за матеріалами³.

Отже, різні науковці, пояснюють природу агресії з різних точок зору: як вроджений інстинкт, як реакцію на фрустрацію або як навчену поведінку, спричинену соціалізацією. Кожна з цих теорій має свої прихильники та критиків і сприяє глибшому розумінню агресивної поведінки у людини.

Отже, при аналізі агресивної поведінки та агресивності в особистості важливо розрізняти способи прояву агресії, оскільки вони можуть мати різне походження та мету. Агресивні прояви можуть використовуватися як інструмент для досягнення конкретної мети, вираження емоцій чи задоволення потреб у самореалізації та самовираженні. При аналізі агресивної поведінки важливо враховувати різноманітні фактори, що можуть впливати на її прояв. Серед них: соціальне середовище, методи виховання, генетичні чинники, стресові ситуації та інші аспекти⁵⁴ Дослідження свідчать, що агресивна поведінка у дітей може бути результатом негативного впливу з боку батьків, вчителів, однолітків і може бути пов'язана з психічними розладами та емоційними проблемами. Отже, при аналізі агресивної поведінки та агресивності в особистості важливо враховувати різницю між способами прояву агресії та різні фактори, які можуть впливати на її прояв⁵.

Сучасні дослідження у галузях психології, медицини та соціології та вказують на наростання агресивних тенденцій в поведінці населення України. Це явище, передусім, зумовлене соціально емоційним фоном оточуючого

³ Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці // Проблеми сучасної психології. 30 (2015).

⁵⁴ Ягупов В. В. Педагогіка: Навчальний посібник. Київ 2000.

⁵ Біндяк А. Д. Девіантна поведінка молоді в українському суспільстві [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Pedagogica/67903.doc.htm (17.04.2023).

середовища, яке визначає вибір агресивного чи захисного типу комунікативної взаємодії. У сучасному соціумі агресивність зростає, і прояви агресивності також змінюються на більш жорстокі. Це може бути пов'язано з різноманітними чинниками, такими як соціально-економічне та політичне становище сучасного суспільства, моральні норми поведінки, умови мікросередовища та система виховання. Наприклад, у шкільному середовищі можуть виникати ситуації, що мають негативний вплив на формування навичок правильної взаємодії в колективі, що може призвести до появи агресивної поведінки. Також, наявність класів із великою кількістю учнів, які схильні до агресивної поведінки, може сприяти поширенню цього явища в шкільному середовищі⁷⁸.

Актуальною проблемою, яка існує у сучасних загальноосвітніх закладах і катехитичних школах, є агресивна поведінка учнів молодшого шкільного віку. Розуміння механізму формування агресивних дій у дітей цього віку є важливим, оскільки це допомагає виокремити причини агресивної поведінки школярів. Крім того, розуміння агресивної поведінки сприяє розробці психологічних методів впливу на дитину, визначенню основних напрямів профілактичної роботи з агресивними проявами у поведінці дітей.

Агресивна поведінка дитини зазвичай виникає як реакція на фізичний і психологічний дискомфорт, стреси і фрустрації. Теорія, розроблена психологом А. Бандурою, розглядає агресію як конкретну соціальну поведінку, яка часто може бути навченою та підтримуватися в сімейному середовищі. Зокрема, досліджено, що батьківська поведінка може слугувати моделлю агресії, і що саме в агресивних батьків часто виховуються агресивні діти¹¹.

Агресивність молодших школярів може виявлятися в різних формах, включаючи гострі висловлювання та фізичні дії, спрямовані як на дорослих, так і на однолітків. Період адаптації до вимог свого віку часто супроводжується різними виявами агресивної поведінки. Загалом, дитяча агресивність є

⁷⁸ Бандура А. *Теорія соціального навчання*. Санкт-Петербург 2000.

¹¹ Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

результатом відчуття беззахисності. Діти намагаються впоратися зі своїми страхами через захисно-агресивну поведінку¹⁰.

В моделі, яку розробили А. Басс та А. Дарк, виявлені такі складові агресивної поведінки викладені (див Табл.1.2).

Таблиця 1.2.

Модель А. Басса та А. Дарка - Складові агресивної поведінки

№ п/п	Складові агресивної поведінки	Коротке пояснення
1	Фізична агресія	Безпосередній фізичний контакт з метою завдання шкоди.
2	Непряма агресія	Вираження агресії через невідкритий, прихований спосіб.
3	Схильність до подразнення	Легка образливість та вразливість до зовнішніх подразників.
4	Негативізм	Схильність до негативного сприйняття ситуацій та подій.
5	Образливість	Легко образливий, швидко реагує на критику чи непорозуміння.
6	Підозрілість	Невірячість, схильність до підозр.
7	Вербальна агресія	Використання слів для вираження агресії, напад на словесному рівні.

Джерело: складено автором за матеріалами⁶.

У таблиці наведено короткий перелік складових агресивної поведінки та визначено кожен з них. Дана модель може бути використана для аналізу агресивної поведінки та агресивності в особистості, оскільки вона дозволяє виявити різні способи прояву агресії та відчуття, які можуть бути пов'язані з агресивною поведінкою. Врахування цих складових може допомогти в розумінні причин та наслідків агресивної поведінки, а також в розробці стратегій її попередження⁶.

Вивчення особливостей прояву агресії на різних вікових етапах, включаючи дитячий вік, було проведено численними вченими, такими як Г. Бреслав, В. Дружинін, Т. Карпінська, О. Кононова, О. Личко, В. Моргун, Г.

¹⁰ Севастьянова, Т. В. *Позбавляємося від агресії за допомогою гри // Дошкільне виховання*. 12 (2008).

⁶ Бех І. Д. *Виховання особистості: Сходження до духовності*. Київ 2006.

Паренс, А. Реан, Р. Стауб, І. Фурманов. Більшість дослідників визначають агресію як форму поведінки, спрямовану на нанесення шкоди (як визначено Е. Аронсоном, Л. Берковітцем, Д. Майерсом і іншими)¹². Серед основоположників цих поглядів можна виділити Е. Фромма, який розглядає агресію як спробу заподіяння шкоди не тільки живим, але й будь-яким неживим об'єктам. Зазначений підхід визнає агресію як важливий аспект людської поведінки, який може виявлятися не лише у відносинах з іншими особами, а й в стосунках до навколишнього середовища. Фромм вважає, що агресія може бути спрямованою не лише на інших, а й на об'єкти, і це може бути пов'язане з різними аспектами психічного стану людини та її відношенням до оточуючого світу¹¹.

Інша гілка вчених розглядають агресію як одну з проявів тривожності (наприклад, К. Бютнер і А. Реан), а також як спробу адаптації до зовнішнього середовища¹³. Крім того, А. Реан та О. Фурман визначили різні чинники, які можуть спричинити агресію у дітей. Серед цих чинників варто виділити біологічні, психологічні, педагогічні, особистісні та соціальні. Наприклад, педагогічний чинник може бути пов'язаний з дефектами сімейного та соціального виховання, особистісний чинник залежить від цінностей і саморегуляції, а соціальний чинник може бути пов'язаний з матеріальним статусом сім'ї, її культурним рівнем і т. д.¹⁴.

Як підтверджують численні дослідження, прояв агресії у дітей є однією з поширених форм дитячої поведінки, з якою стикаються батьки і педагоги. Ці вияви включають у себе роздратованість, неслухняність, високий рівень активності та жорстокість¹¹.

¹² Дроздов О. Ю. *Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ 2003.

¹¹ Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

¹³ Давидов В. В. *Психологический словарь* / ред. В. В. Давидов та ін. Москва 1983.

¹⁴ Реан А. А. *Агресія і агресивність личности* // *Психологический журнал*. 5 (1996).

¹¹ Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

Агресивні прояви, відзначені Н. Гусевою, можуть виявлятися різними способами, використовуються з метою досягнення конкретних цілей або задоволення певних потреб. Також агресивність може виражатися в прагненні виразити свої емоції, врегулювати внутрішній стан або висловити невдоволеність. «Як стверджує Н. Гусева, що агресивні прояви можуть бути різними за наступними способами:

- а) Як інструмент для досягнення конкретної мети.
- б) Як засіб для психологічного розрядження і вираження заблокованих потреб.
- в) Як самоцільова діяльність.
- г) Як засіб для задоволення потреби в самореалізації та самовираженні»⁷.

Варто зазначити, що агресія та агресивна поведінка проявляється з раннього дитинства. Таку поведінку можна помітити в дітей, оскільки, вона привертає увагу батьків і вчителів, а також самі діти можуть реагувати на неї. У школі діти можуть скаржитися класному керівникові про агресивну поведінку однокласника, або виражати свою агресію у відповідь, або намагатися уникати агресивної дитини. У молодшому шкільному віці агресивна поведінка може проявлятися у спалахах роздратованості, неслухання, гіперактивності, дитячій жорстокості і вираженні гніву, ярості, брехливості, скаргах на інших⁵³.

Прояви агресії, які можна виявити в дітей молодшого шкільного віку викладені (див Табл.1.3).

Таблиця 1.3.

Прояви агресії в молодшому шкільному віці

№ п/п	Прояви агресії	Пояснення
1	Агресія як спосіб досягнення своїх цілей	Діти можуть використовувати агресію, щоб виразити свої потреби, зокрема, коли вони відчують, що інші способи

⁷ Гусева Н. А. *Тренінг предупреждения вредных привычек у детей. Программа профилактики злоупотребления психоактивными веществами* // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський 2005.

⁵³ Підліткова агресія: чому виникає та як запобігти – пояснюють рівненські фахівці: <https://suspilne.media/161514-pidlitkova-agresia-comu-vinikae-ta-ak-zapobigti-poasnuut-rivnenski-fahivci/> (18.09.2023).

	і привертання уваги дорослих	взаємодії не приводять до бажаного результату.
2	Агресія, яку діти вчать на прикладах поведінки навколишніх	Діти можуть наслідувати або вчитися агресивному способу вираження себе, спостерігаючи за поведінкою оточуючих, таких як батьки, ровесники чи інші важливі дорослі.
3	Агресія як вияв нездатності контролювати негативні емоції.	Агресія може виникати тоді, коли особа не може ефективно керувати своїми негативними емоціями, і це стає способом вираження внутрішніх конфліктів і роздратування.
4	Агресія як характерна риса особистості.	Деякі люди можуть мати тенденцію до агресивної поведінки в різних ситуаціях, що може вказувати на те, що агресія для них є частиною їхньої особистісної структури.
5	Агресія як вияв гніву, незадоволення, протесту	Агресія може слугувати вираженням глибоких емоцій, таких як гнів, невдоволення чи протест, коли особа відчуває, що її потреби чи права порушуються.

Джерело: складено автором за матеріалами⁵⁵.

Ця таблиця надає загальний огляд різних аспектів агресії та її можливих причин та виявів в дитячому та дорослому поведінці.

Отже, агресія в молодшому шкільному віці може мати різні прояви та бути наслідком різних факторів, включаючи виховання, навколишнє середовище та особистісні особливості дитини.

Загальноприйняті методи виховання дітей, які виявляють агресію у відношенні своїх однолітків або неслухняність щодо батьків, часто зустрічаються з викликами. Казкотерапія, хоча і визнана як метод психологічної корекції недавно, вже активно використовується психологами як з дітьми, так і з дорослими⁷⁴.

Сімейні умови стають однією з найбільш загальних причин агресивної поведінки у дітей. З самого народження дитина залежить від батьків не лише фізично, але і емоційно. Поміж факторів, що впливають на формування

⁵⁵ *Агресивність і агресивна поведінка*: http://www.pollawlife.com.ua/2013/11/blog-post_27.html (17.07.2023).

⁷⁴ Єнгалічева І. В. *Казкотерапія як один із методів корекційно розвивальної роботи з педагогічно занедбанними учнями // Науковий вісник Ужгородського національного 43 університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 25 (2019) 70-72.*

агресивності в дитинстві, родина визначається як важлива соціальна група, з якою дитина взаємодіє. Сім'я є джерелом соціального наслідування протягом перших років життя дитини та відображенням прикладу взаємин. Через механізми ідентифікації та імітації, діти навчаються соціальним нормам та взаємодії в сімейному оточенні⁵⁶.

Деякі автори вказують на те, що існує певна кореляція між сімейною структурою і рівнем агресивності у дітей. Існують дані, які свідчать, що агресивність може бути більш вираженою у дітей з багатодітних сімей або тих, де відсутня повна сім'я. Наприклад, серед дворічних дітей, які виростають під опікою матері, яка втратила чоловіка до народження, агресивність може бути більшою порівняно з їхніми ровесниками, які мають обох батьків⁵⁷.

Під час інтерпретації агресивної поведінки слід проаналізувати її причини виникнення. Основою поведінки дитини, включаючи агресивну поведінку, лежать різні мотиви та потреби, які визначають її активність. Л. Божович визначає потреби як необхідність дитини в чомусь, яка відображається через її переживання і необхідна для підтримки стабільності організму та спрямованості його розвитку. Коли потребу не задоволено, то зростає напруженість цієї потреби, і ця напруженість визначає оптимальний рівень мотивації. Оптимальний рівень мотивації впливає на емоційну спрямованість поведінки при задоволенні цієї потреби, визначаючи адекватність або неадекватність реакції на ситуацію. Недоступність можливостей або перешкоди для задоволення потреби може викликати додаткову емоційну напругу, таку як страх, гнів, агресію, тривожність. Таким чином, стан тривожності, згідно з І. Фурмановим, може лежати в основі агресивної поведінки⁸.

⁵⁶ Стреж Л. *Пластичні матеріали в роботі з дітьми*. Київ 2019.

⁵⁷ *Агресія. Її причини та наслідки*: http://nastasiv-school.te.sch.in.ua/batjkam/agresiya_ii_prichini_ta_naslidki/ (26.06.2023).

⁸ Валентина Кириленко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Університету «Україна», практичний психолог спеціалізованої школи № 216 м. Києва, УДК 316. 613 // <https://social-science.uu.edu.ua/article/708> (04.08.2023).

Однією з суттєвих причин агресивної поведінки у дітей є вплив засобів масової інформації, таких як телебачення та інтернет. Діти виявляють велику чутливість до негативного впливу телевізійних програм, оскільки сприймають агресивну поведінку як прийнятний зразок. У випадках, коли дитина має схильність до агресивної поведінки, вона може відтворювати ці дії у реальних ситуаціях. Якщо дорослі проявляють байдужість до цього явища, це може сприйматися дитиною як схвалення. Іноді навіть дорослі, несвідомо, можуть підштовхувати дітей до наслідування сцен насилля, наприклад, пропонуючи грати у війну чи порівнюючи їх з героями мультфільмів. Такий підхід може призвести до збільшення агресивного ставлення дітей до своїх ровесників⁵⁷.

Також варто відзначити, що серед головних причин агресивної поведінки молодших школярів існують соціально-педагогічні фактори. Наприклад, неправильне виховання та незадовільне оточення дитини, відсутність материнської любові, або виховання за типом "Крон-принца". У деяких випадках дитяча агресивна поведінка в цьому віці може не сприйматися оточенням як негативна і пояснюватися недостатньою самосвідомістю. Наукові дослідження також показують, що агресивна поведінка у дітей має свою динаміку і може активізуватися під час вікових криз і періодів емоційної нестабільності⁸.

Найчастіше більше уваги приділяється саме фізичній агресії, яка завдає шкоди іншим. При цьому причини і психологічна шкода, заподіяна агресивною поведінкою, часто залишаються поза увагою вчителів і батьків. Хоча наслідки агресивної поведінки є не менш значними. Психологічна шкода, спричинена агресивною поведінкою, є шкідливою як для жертви, так і для самого агресора.

⁵⁷ Агресія. Її причини та наслідки: http://nastasiv-school.te.sch.in.ua/batjkam/agresiya_ii_prichini_ta_naslidki/ (26.06.2023).

⁸ Валентина Кириленко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Університету «Україна», практичний психолог спеціалізованої школи № 216 м. Києва, УДК 316. 613 // <https://social-science.uu.edu.ua/article/708> (04.08.2023).

Жертви можуть відчувати страждання, страх, гнів, і це може спонукати їх до активних дій з метою позбавлення від страждання⁸.

Отже, агресивність та ворожість у дітей є складними явищами, які включають як соціально-психологічні чинники (наприклад, розпад сім'ї, конфлікти в сім'ї та особливості виховання), так і психологічні аспекти (зокрема, порушення в мотивації, емоціях, вольовій сфері та моральних цінностях). Запобігання та попередження агресивної поведінки у молодших школярів є важливим для суспільства та необхідним з психологічної точки зору. Виявлення ранніх проблем у поведінці дітей, вивчення їхнього походження та проведення відповідних корекційних заходів дозволяють уникнути дезсоціалізації в майбутньому.

Т.Б. Горшечникова та Л.Н. Дородніцина провели дослідження, визначаючи фактори, що впливають на агресивну поведінку молодших школярів, які представлені у таблиці 1.4. Результати вказують на зв'язок між негативними сімейними стосунками та рівнем агресії у дітей, а також на важливість соціальної та шкільної адаптації. Крім того, дослідження підкреслює роль конфліктних стратегій поведінки та впливу ЗМІ на рівень агресивності. Особистісні характеристики, такі як страх, дратівливість та недостатня самооцінка, також можуть впливати на прояв агресивної поведінки у дітей (див Табл.1.4).

Таблиця 1.4.

Основних чинники, які впливають на агресивну поведінку у молодших школярів

№	Категорія	Фактори
1.	Сімейні стосунки та методи виховання	Прямий зв'язок між негативними взаєминами в сім'ї, особливо між батьками та дітьми, та рівнем агресивності у дітей. Засоби виховання, такі як тілесні покарання, погрози, позбавлення привілеїв та ізоляція дітей від спілкування з однолітками, також

⁸ Валентина Кириленко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Університету «Україна», практичний психолог спеціалізованої школи № 216 м. Києва, УДК 316. 613 // <https://social-science.uu.edu.ua/article/708> (04.08.2023).

		впливають на рівень агресії. Чим частіше батьки виявляють негатив до дітей і застосовують покарання, тим вищий рівень агресії у дітей.
2.	Соціальна адаптація	Зміна місця проживання сім'ї може призвести до погіршення соціальної адаптації дітей та підвищення рівня агресивності. Матеріальне благополуччя сім'ї мало вплив на рівень агресивності.
3.	Шкільна адаптація	Діти, які мають проблеми у взаємодії з однокласниками та вчителями, виявляють вищий рівень агресивності. Зміни класних керівників та інші фактори, що впливають на шкільну адаптацію, можуть також впливати на рівень агресії.
4.	Конфліктні стратегії поведінки та комунікативна некомпетентність	Діти, які обирають стратегію суперництва та мають низький рівень комунікативних навичок, виявляють вищий рівень агресивності. Некомпетентність у комунікації може сприяти фізичній, вербальній та іншим формам агресії під час конфліктів.
5.	Вплив ЗМІ та комп'ютерних ігор	Вплив мас-медіа та комп'ютерних ігор може збільшувати рівень агресивності у дітей. Перегляд фільмів з насильницьким змістом та вибір героїв, які пропагують насильство, можуть формувати толерантне ставлення до насильства та зменшувати чутливість до болю і страждань інших людей.
6.	Особистісні характеристики дітей	Особистісні особливості, такі як підвищений рівень страху, запальність, дратівливість, збудливість і недостатня самооцінка, можуть бути причинами агресивності. Вони можуть впливати на те, як діти реагують на стресові ситуації та конфлікти, і в результаті сприяти прояву агресивної поведінки.

Джерело: складено автором за матеріалами³⁸.

Всі ці фактори можуть взаємодіяти та сприяти розвитку агресивної поведінки у молодших школярів. Розуміння цих факторів може допомогти педагогам, батькам та фахівцям у сфері дитячого розвитку розробити ефективні стратегії профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей та підтримати їх у соціальній та емоційній адаптації³⁸.

³⁸ Горшечнікова Т.Б. *Причини агресивності в молодших школярів.* //psyinfo.ru/ru/service/ conf/asoc.php (06.08.2023).

Отже, агресивна поведінка розглядається як складена модель поведінки, що формується в процесі соціалізації дитини і включає в себе більше ніж одну причину. Недостатнє задоволення потреби і стан тривожності визнаються як фактори, що можуть призводити до агресивної поведінки, але ця поведінка також може бути впливом біологічних, медичних, психологічних та педагогічних чинників⁸.

1.2 Особливості прояву та наслідки агресивної поведінки в учнів молодшого шкільного віку

Молодший шкільний вік є періодом особливого значення у житті дитини. Він позначає завершення дитячого етапу і відзначається як зрілим дитинством. Основною в цьому періоді є активна навчальна діяльність, але діти молодшого шкільного віку проводять значну частину свого часу та енергії в іграх. Гра є важливою складовою їхнього життя, в процесі якої розвиваються їхні відносини з однолітками та дорослими, відбувається психічний розвиток і формуються нові психічні властивості¹⁶. Цей віковий період характеризується інтенсивним розвитком розумових та особистісних якостей, і це впливає на соціальну поведінку дітей. Перший учитель, зразки поведінки батьків і взаємини з однолітками мають велике значення для формування соціальної поведінки у цьому віці¹⁵.

Саме на цьому етапі відбуваються значущі зміни в житті дитини, що включають зміну її соціального статусу, психоемоційне навантаження та адаптацію до нових вимог¹⁷.

⁸ Валентина Кирилєнко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Університету «Україна», практичний психолог спеціалізованої школи № 216 м. Києва, УДК 316. 613 // <https://social-science.uu.edu.ua/article/708> (04.08.2023).

¹⁶ Кононко О. *Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати* // *Нова педагогічна думка*. 3 (2022).

¹⁵ *Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодших школярів* / упоряд. О. А. Атемасова. Харків 2010.

¹⁷ Єфимкіна Р. П. *Детская психология*. Новосибирск 1995.

Агресивна поведінка проявляється через різноманітні дії, включаючи вербальне знуцання, фізичні напади, соціальні виключення та психологічні вияви, такі як зневажливе ставлення чи пасивно-агресивна поведінка. Це може також включати групову агресію, де діти можуть ініціювати конфлікти для збереження статусу чи позиції в групі. Агресивна поведінка проявляється через побиття, вербальні образи, погрози та ворожі насмішки є яскравими прикладами прямої фізичної та вербальної агресії. Згадані непрямі форми, такі як бойкот, ворожа міміка та жестикуляція, також ілюструють, як агресія може проявлятися через витончені аспекти взаємодії та спілкування. Важливо розуміти ці різні форми агресії для розвитку ефективних стратегій управління та протидії такому поведінці⁶³.

У дітей молодшого шкільного віку агресія часто виражається у вербальних спалахах, агресивних взаємодіях з однолітками, такими як насмішки, тиск, образи або конфлікти. Важливим аспектом є те, що агресія нерідко має груповий характер, коли групи дітей виступають ініціаторами агресивних вчинків. Така організована агресивна поведінка стає результатом більш комфортного відчуття і захищеності в групі, де зникає страх перед покаранням за агресію. Діти прагнуть відчувати себе як повноправні учасники та займати певне становище в групі¹¹.

У віці 6 до 11 років визначається як період становлення особистості в розвитку дитини, особливо з моменту вступу до школи, коли збільшується кількість видів діяльності з трьох до чотирьох⁵⁸. Під час навчання, ігрової, трудової діяльності та спілкування школярі вчаться аналізувати дії та вчинки своїх однолітків, вдосконалюють навички спілкування та суспільної поведінки, осмислюють роль батьків та дорослих⁵⁸.

Думка Д. Ельконіна полягає в тому, що у дитини, яка вступила до 1 класу, відбувається перебудова всієї системи стосунків з навколишнім світом.

⁶³ Агресія: <https://healthcenter.od.ua/psychichne-zdorovya/agresiya/> (28.02.2023).

¹¹ Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

⁵⁸ Немов Р. С. *Психология*. Москва 2006.

Порівняно з дошкільною дитиною, яка мала дві сфери соціальних стосунків – «дитина-дорослий» та «дитина-діти», у молодшого школяра виникає нова структура: система «дитина-дорослий» диференціюється на дві системи – «дитина вчитель», «дитина-батьки», в той час як система «дитина-діти» залишається автономізованою⁶⁰.

Молодші школярі активно дотримуються різних правил та норм поведінки у взаємодії з учителем, дорослими та під час спілкування з товаришами на уроках та у перервах, а також у громадських місцях і на вулиці. У віці 6-7 років вони психологічно готові до чіткого розуміння цих норм і правил, виконуючи їх щоденно. Проте іноді вчитель чи дорослі можуть не використовувати цю готовність належним чином, висуваючи вимоги без достатнього пояснення чи послідовної перевірки виконання. Це може призводити до враження у дітей, що дотримання норм залежить від настрою дорослих та обставин, а не їх внутрішньої необхідності. Існує ризик, що уявлення про формальний характер норм і правил може завдати шкоди нормальному розвитку моральної сфери дитини, викликаючи в них переконання, що вони повинні виконувати їх лише через страх покарання⁶¹.

Моральна свідомість молодших школярів проймає значні зміни від I до IV класу. Протягом цього періоду їхні моральні знання, уявлення та судження стають більш свідомими, різноманітними та узагальненими. У перший і другий класи моральні судження базуються на власному досвіді поведінки та конкретних вказівках вчителів та батьків. Однак учні третього і четвертого класів, крім власного досвіду та вказівок дорослих, намагаються аналізувати досвід інших людей. Це також впливає на формування моральної поведінки. Діти віком 7-8 років виконують позитивні моральні вчинки, частіше дотримуючись прямих вказівок дорослих, зокрема вчителя. Учні третього і

⁶⁰ Эльконин Д. Б. *Особенности психического развития детей шестилетнего возраста*. Москва 1988.

⁶¹ Петровский А. В. *Возрастная и педагогическая психология*. Москва 1979.

четвертого класів у більшій мірі можуть вчиняти такі вчинки за власною ініціативою, не чекаючи на вказівки з боку⁶².

У шкільному віці формується характер, і його прояви можуть бути суперечливими й несталими. Діти цього віку часто демонструють імпульсивність, тобто схильність негайно реагувати під впливом безпосередніх імпульсів, не обдумавши всі обставини. Це може бути спричинено віковою слабкістю вольової регуляції поведінки та потребою в активній зовнішній розрядці⁶². Однак такі особливості характеру не завжди свідчать про недисциплінованість дитини, а, навпроти, вказують на особливості її розвитку. Ще однією характеристикою молодших школярів є загальна недостатність волі. Учні цього віку часто не мають навичок тривало працювати над досягненням мети та подоланням труднощів. Слід відзначити, що в характері дітей цього віку існують і позитивні риси, такі як чуйність, допитливість, безпосередність та довірливість. Формування моральних якостей можливе через особистий приклад, зважаючи на ще одну особливість цього вікового періоду – наслідувальність. Важливо, щоб педагоги враховували це під час розробки виховної роботи, і одночасно усвідомлювали, що разом із позитивними прикладами, молодший школяр може відтворити й некультурну поведінку старших товаришів.

Агресивна поведінка в дітей молодшого шкільного віку є складною проблемою, яка може проявлятися через різноманітні форми. Фізична агресія - одна з них, виявляючись через активність, цілеспрямованість і схильність до ризику. Діти, які виявляють фізичну агресію, можуть проявляти рішучість, домінування та бажання бути лідерами, і часто вони використовують фізичну силу для вираження своєї домінантності.

Вербальна агресія виявляється тенденцією до психічної неврівноваженості, тривожності і сумнівів у собі. Діти, які проявляють вербальну агресію, можуть

⁶² Крутецкий В. А. *Основа педагогической психологии*. Москва 1972.

використовувати словесні висловлювання для вираження своїх конфліктних емоцій і часто перебувати в стані конфлікту з оточенням.

Непряма агресія характеризується імпульсивністю і низьким рівнем самоконтролю. Діти, які проявляють непряму агресію, можуть не завжди розуміти наслідки своїх дій і прагнути до миттєвого задоволення своїх потреб, не враховуючи інших.

Негативізм проявляється вразливістю і егоїзмом. Діти, схильні до негативізму, можуть реагувати негативно на критику чи незгоду, сприймаючи це як образу, але в той же час можуть бути розсудливими та виваженими у деяких ситуаціях. Кожна з цих форм агресивної поведінки вимагає уважного аналізу та індивідуального підходу для ефективної профілактики та корекції⁵¹.

О.А. Атемасова класифікує молодших школярів на чотири категорії, враховуючи різні способи виявлення агресії. Таким чином, існують чотири основні групи молодших школярів, які проявляють агресію, і кожна з них має свої характеристики:

1. Діти, які виявляють фізичну агресію, характеризуються активністю, цілеспрямованістю і схильністю до ризику. Вони часто проявляють рішучість, домінування та бажання бути лідерами. Ці діти можуть використовувати фізичну силу для домінування над однолітками.

2. Діти, які проявляють вербальну агресію, мають тенденцію до психічної невірноваженості, тривожності і сумнівів у собі. Вони активні, але можуть реагувати на незначні подразники вербальною агресією, так як часто перебувають у стані конфлікту.

3. Діти, які виявляють непряму агресію, характеризуються імпульсивністю і низьким самоконтролем. Вони не завжди усвідомлюють наслідки своїх дій і прагнуть до миттєвого задоволення своїх потреб.

⁵¹ Бэрон Р. *Агрессия*. Санкт-Петербург 1998.

4. Діти, які схильні до негативізму, відрізняються вразливістю і егоїзмом. Вони можуть сприймати будь-яку критику або незгоду як образу і реагувати негативно, але водночас вони можуть бути розсудливими та виваженими¹⁵.

Кожна з цих груп має свої мотиви та способи виявлення агресії в поведінці. Класифікація молодших школярів за способами виявлення агресії, запропонована О.А. Атемасовою, надає розуміння різноманітності агресивних проявів у цьому віковому періоді. Розглянуті чотири основні групи, які включають фізичну, вербальну, непрямую агресію та негативізм, кожна з яких характеризується власними особливостями та мотивами. Розуміння цих категорій є ключовим для розробки ефективних стратегій управління та протидії агресивному поведінці в молодшому шкільному віці¹⁵.

І.А. Фурманов розрізняє дві форми агресивної поведінки у дітей: соціалізовану та несоціалізовану. У випадку соціалізованої форми, діти не страждають від психічних порушень, але мають низький рівень моральної і волевої регуляції поведінки, тенденцію до ігнорування соціальних норм і слабого самоконтролю. Ці діти використовують агресію для привертання уваги, а їхні агресивні прояви є швидкоплинними і обумовленими обставинами, не відрізняються жорстокістю. Несоціалізована форма агресивної поведінки характеризується наявністю психічних розладів та негативних емоційних станів, таких як тривога і страх. Негативні емоції і ворожнеча можуть виникати як спонтанно, так і у відповідь на психотравмуючі або стресові ситуації. Характеристиками таких дітей є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до збудження і імпульсивна поведінка⁶⁴.

Серед факторів, які сприяють агресивній поведінці у дітей, вчені визначають недостатній рівень розвитку інтелекту та комунікативних навичок, обмежений контроль над власною поведінкою, несформованість ігрової діяльності, низьку самооцінку та проблеми у відносинах з однолітками⁶⁵.

¹⁵ *Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодших школярів* / упоряд. О. А. Атемасова. Харків 2010.

⁶⁴ Фурманов И. А. *Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция*. Минск 1996.

⁶⁵ Бреслав Г. Э. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности*. Санкт-Петербург 2006.

І.А. Фурманов вказує на те, що агресивність є характерною для багатьох дітей протягом певного періоду. Вона може виникати внаслідок різних розчарувань, спричинених обмеженнями та втратами, які виявляються травмуючими для дитини. Агресивна реакція може бути обраною дитиною як найбільш задовільний спосіб вирішення проблем. Фурманов визначає два основних випадки виникнення агресії: як крайній засіб, коли дитина вже вичерпала інші можливості для задоволення своїх потреб, та як "вивчена" поведінка, коли дитина наслідує приклади поведінки батьків чи інших значущих осіб⁶⁴.

Молодший шкільний вік включає кризу 7 років, яка пов'язана з саморегуляцією та формується на основі особистої свідомості. В цей період в поведінці дитини виявляється деяка демонстративна наївність, яка може викликати роздратування, оскільки оточуючі інтуїтивно відчують її як нескладну. З іншого боку, дитина може здаватися надто дорослою, висуваючи вимоги до оточуючих. У цьому періоді може виникнути розрив між емоційною та інтелектуальною сферами, і дитина може мати труднощі в оволодінні своїми почуттями⁶⁶.

Процес адаптації до нових вимог часто супроводжується різними виявами агресивної поведінки, що включає інтенсивніше проявлення агресивних інтересів та епізоди вербальної агресії. Спостерігається збільшена тенденція до виявлення агресії відносно слабших учнів, що може виявлятися у формі насмішок, тиску, образ, а також бійок. У цьому контексті ініціаторами агресивної поведінки виступають групи дітей, а сама агресія може набувати більш організованого характеру⁶⁵.

Отже, наведені ознаки демонструють високий ймовірний патологічний характер агресивних ознак у дитини¹⁸. У молодшому шкільному віці агресія має свої особливості: вона часто ініціюється групами однолітків, стає більш

⁶⁴ Фурманов І. А. *Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция*. Минск 1996.

⁶⁶ Ефимкина Р. П. *Детская психология: методические указания*. Новосибирск 1995.

⁶⁵ Бреслав Г. Э. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности*. Санкт-Петербург 2006.

¹⁸ Можгинский Ю. Б. *Агрессивность детей и подростков. Распознавание, лечение, профилактика*. Москва 2008.

організованою і ворожою, і частіше вирішується самими дітьми без дорослого втручання. Така поведінка дітей може бути спровокована суворими обмеженнями, втомою та перенасиченістю. Важливим чинником є також моделі поведінки, які вони бачать від батьків. Недавно інформаційні технології стали джерелом агресивної поведінки у молодших школярів, оскільки діти намагаються наслідувати вчинки своїх улюблених героїв, що може бути небезпечним, особливо у випадку ігор та фільмів, які пропагандують агресію.

Розглянемо деякі можливі наслідки агресивної поведінки у учнів в молодшому шкільному віці. Агресивна поведінка учнів молодшого шкільного віку може мати серйозні наслідки як для самої дитини, так і для її оточення. Наслідки агресивної поведінки можуть бути фізичними, психологічними та соціальними. Деякі з можливих наслідків агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку представлено на рисунку 1.1.

Рис. 1.1. Наслідки агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку.
Джерело: складено автором за матеріалами⁴⁶.

Розглянемо детальніше наслідки агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку:

1. Фізичні травми: агресивна поведінка може призвести до травм, які можуть бути серйозними та вимагати медичної допомоги.

⁴⁶ Психологер. Агресія: причини, види, наслідки та контроль // <https://psychologer.com.ua/ahresiia/> (17.06.2023).

2. Психологічні проблеми: діти, які проявляють агресивну поведінку, можуть мати проблеми зі здоров'ям психіки, такі як депресія, тривога та інші психічні розлади.

3. Соціальна відчуженість: агресивна поведінка може призвести до відчуження дитини від її оточення, що може призвести до соціальної ізоляції та інших проблем.

4. Погіршення навчальних досягнень: діти, які проявляють агресивну поведінку, можуть мати проблеми зі зосередженістю та навчанням, що може призвести до погіршення їх навчальних досягнень.

5. Конфлікти з оточенням: агресивна поведінка може призвести до конфліктів з батьками, вчителями та іншими дітьми, що може призвести до подальшої агресії та інших проблем⁴⁶.

Один з практичних прикладів наслідків агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку катехитичної школи може бути порушення соціальної адаптації та взаємодії з однолітками та дорослими. Наприклад, якщо дитина проявляє агресивну поведінку в класі, то це може заважати навчанням інших дітей та викликати негативні емоції у катехита. Таким чином, агресивна поведінка учнів молодшого шкільного віку може мати серйозні наслідки, тому важливо вчасно виявляти та коригувати агресивну поведінку дітей, використовуючи різноманітні методи та підходи, такі як казкотерапія, арт-терапія.

Висновки до розділу

У даному розділі магістерської роботи було проведено аналіз теоретичних аспектів агресивної поведінки учнів молодших класів. Визначено поняття, різновиди та причини агресивної поведінки, а також висвітлено особливості її прояву та можливі наслідки. У ході дослідження теоретичних аспектів агресивної поведінки учнів молодших класів виявлено ряд важливих висновків.

⁴⁶ Психологер. Агресія: причини, види, наслідки та контроль // <https://psychologer.com.ua/ahresiia/> (17.06.2023).

По-перше, визначено, що агресивна поведінка учнів є комплексним явищем, що включає в себе різні аспекти та форми вияву.

Розглянуто різновиди агресивної поведінки, в тому числі фізичну, вербальну та психологічну, що дозволило розкрити широкий спектр її проявів. Класифікація агресивної поведінки допомогла виявити різноманітні фактори, що сприяють її розвитку, включаючи сімейні, соціальні та індивідуальні чинники.

Також було звернено увагу на причини агресивної поведінки, серед яких виявлено вплив виховання, соціокультурного середовища та особливостей особистості учня. Це сприяло розумінню того, які фактори можуть сприяти або запобігати розвитку агресивних реакцій учнів.

Цей розділ є важливим кроком у вивченні проблеми агресивної поведінки учнів молодших класів.

РОЗДІЛ 2. ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ВИКОРИСТАННЯМ КАЗКОТЕРАПІЇ

2.1 Поняття і види профілактики

Термін "профілактика" в енциклопедичному словнику соціальної роботи визначається як "науково обґрунтовані та своєчасно впроваджені дії, спрямовані на уникнення можливих фізичних, психологічних або соціальних конфліктів у конкретних осіб або групи ризику, збереження, підтримка та захист нормального рівня життя та здоров'я людей, а також сприяння їм у досягненні поставлених цілей та розкриття їх внутрішніх потенціалів"⁷⁹. Отже, профілактика визначається як систематичні, своєчасні заходи, спрямовані на попередження можливих проблем та підтримку нормального функціонування, засновані на психо-біологічних та психолого-педагогічних факторах, що можуть впливати на соціальний розвиток особи⁷⁹.

Профілактика агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку є важливою складовою їхнього психосоціального розвитку. Існує низка методів та стратегій, спрямованих на запобігання та зменшення проявів агресії у цьому віковому періоді. Розглянемо деякі ефективні підходи:

1. Сімейна підтримка: Родинна обстановка має значущий вплив на поведінку дітей. Забезпечення позитивної, люблячої та стабільної сімейної атмосфери сприяє формуванню емоційно стійких особистостей.

2. Соціальна компетентність: Навчання соціальним навичкам, таким як спілкування, співпраця та вирішення конфліктів, може допомогти дітям ефективніше взаємодіяти з оточенням та уникати агресивних проявів.

3. Казкотерапія: Застосування казок та технік казкотерапії дозволяє дітям виражати свої емоції, розуміти їх та знаходити конструктивні шляхи виходу з конфліктних ситуацій.

⁷⁹ Левитов Н. Д. *Фрустрация как один из видов психических состояний*. Москва 1997,118

4. Фізична активність: Заняття спортом та ігри на вулиці сприяють розвитку фізичної активності та керуванню енергією, що може допомогти у зниженні напруги та агресивних виявів.

5. Індивідуальний підхід: Кожна дитина унікальна, тому важливо застосовувати індивідуалізовані підходи до профілактики агресивної поведінки, враховуючи її особливості та потреби.

6. Психологічна допомога: У випадках, коли дитина виявляє агресію, важливо забезпечити доступ до психологічної підтримки та консультування для виявлення причин та розробки індивідуальних стратегій корекції.

Всі ці заходи можуть сприяти створенню позитивного середовища для розвитку дітей, сприяючи їхньому здоров'ю та адаптації до соціального оточення³⁹.

Систематична профілактика агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку є невід'ємною частиною сприятливого психосоціального розвитку. Зазначені методи, такі як сімейна підтримка, розвиток соціальної компетентності, казкотерапія, фізична активність, індивідуальний підхід та психологічна допомога, представляють собою збалансований підхід до формування емоційно стабільних та соціально адаптованих особистостей. Зусилля у цьому напрямку сприяють забезпеченню безпеки, здоров'я та гармонійного зростання дітей.

На основі висновків Р. Овчарової можна визначити, що запобігання агресивної поведінки вимагає створення оптимальних соціально-педагогічних умов для усунення та корекції негативного впливу на особистість, серед яких:

1. Визначення поширеності різноманітних типів та форм агресивної поведінки, факторів, які їх спричиняють, а також вивчення потреб учнів та їх батьків під час навчання та виховання;

2. Аналіз результатів вивчення поглядів учнів та їх батьків і розробка на їх основі програми запобігання відхилень;

³⁹ Панцупов А. Я. *Профілактика конфліктів в шкільному колективі*. Москва 2003.

3.Підвищення педагогічного потенціалу вчителів з питань агресивної поведінки та готовність до організації виховного впливу, співпраці з іншими соціальними інститутами;

4.Створення в школі психолого-педагогічних умов та розвиток ефективної взаємодії з родинами та закладами додаткової освіти⁸⁰.

Ефективна профілактика агресивної поведінки у дітей вимагає комплексних соціально-педагогічних заходів, що включають в себе вивчення факторів, які спричиняють агресію, використання адаптивних програм, підвищення кваліфікації педагогічного персоналу та створення сприятливих умов в школі. Важливо також установлювати ефективні зв'язки з родинами та іншими освітніми установами для всебічної допомоги дітям та створення благополучного оточення для їхнього розвитку.

Досвід роботи в галузі соціально-педагогічної та психологічної підтримки агресивних школярів дозволяє визначити теоретичні та практичні принципи роботи з цією категорією учнів у навчальних закладах. Головними напрямками є первинна, вторинна і третинна психопрофілактика агресивної поведінки, рання діагностика проявів будь-яких форм агресії, а також соціально-психологічна корекція поведінки та особистісних рис школярів. Термін "психопрофілактика" відноситься до комплексу державних та громадських заходів у сфері соціальної, гігієнічно-медичної та педагогічної діяльності, спрямованих на покращення загального стану здоров'я населення та запобігання розвитку захворювань⁸¹.

Розглянемо рівні профілактики агресивної поведінки в умовах навчального закладу та основні заходи викладені (див Табл.2.1).

Таблиця 2.1.

Профілактика агресії в навчальному закладі

№	Тип профілактики	Основні заходи
---	------------------	----------------

⁸⁰ Парене Г. *Агресия наших детей*. Москва 1997.

⁸¹ Мізерна О. О. *Корекційна тренінгова програма "Самовдосконалення" для подолання агресивних проявів серед підлітків // Практична психологія та соціальна робота*. 4 (2003) 37-43; 5 (2003) 54-60.

1	Первинна профілактика	Аналіз механізмів формування поведінки та виховання дитини в родині. Дослідження батьківських відносин. Запобігання вияву будь-яких форм агресивної поведінки.
2	Вторинна профілактика	Втручання на ранніх етапах та корекція відносин між батьками та дітьми. Визначення границь у батьківсько-дитячих відносинах. Установлення ясних ролей в сім'ї.
3	Третинна профілактика	Коригування поведінки та психосоціального розвитку учнів.

Джерело: складено автором за матеріалами⁸².

В умовах навчального закладу первинна профілактика спрямована на запобігання вияву будь-яких форм агресивної поведінки. Це визначається аналізом механізмів формування поведінки та виховання дитини в родині, дослідженням батьківських відносин. Вторинна профілактика передбачає втручання на ранніх етапах та корекцію відносин між батьками та дітьми, визначення границь у батьківсько-дитячих відносинах, установлення ясних ролей в сім'ї. Третинна профілактика передбачає коригування поведінки та психосоціального розвитку учнів⁸².

Соціально-психологічна профілактика в освітніх установах передбачає розробку та впровадження комплексу заходів для виявлення і запобігання дезадаптації серед учнів і вихованців. Однією з важливих складових цієї профілактики є запобігання агресивної поведінці. Профілактика агресивності у молодших школярів важлива як соціально значуща і психологічно обґрунтована³⁹. Для збільшення ефективності ранньої профілактики агресивної поведінки молодших дітей, слід розглядати такі напрямки: Виявлення негативних факторів і дезоціалізуючих впливів в оточенні: Необхідно вчасно ідентифікувати впливи, які сприяють розвитку агресивності серед дітей та вжити заходи для їх усунення. Своєчасна діагностика агресивної поведінки: Важливо вчасно виявляти агресивні прояви в поведінці дітей та обирати індивідуальний підхід до вибору профілактичних заходів. Забезпечення безпеки

⁸² *Агрессия у детей и подростков* / ред. Н. М. Платонова. Санкт-Петербург 2006.

³⁹ Панцупов А. Я. *Профилактика конфликтов в школьном коллективе*. Москва 2003.

та психологічного комфорту дітей у навчальних закладах та в сімейному середовищі є важливою складовою профілактики агресивної поведінки у молодших школярів³⁹.

Головну роль у запобіганні та профілактиці агресивності у молодших школярів відводять батькам та сім'ї. Проте важливу роль в цьому питанні відіграють також педагоги та психологи. Оскільки розвиток дитини відбувається через її активну діяльність, дитина прагне відчувати себе важливою та підтвердити свою позицію. Тому важливо забезпечити включення дитини в діяльність, яка відповідає інтересам дорослих, але водночас створює можливості для розвитку та підтвердження себе на рівні дорослих. Соціально визнана та схвалена діяльність, яку виділив Д.І. Фельдштейн, має важливий психологічний сенс для дітей. Участь у такій діяльності допомагає дітям відчувати себе частиною суспільства, зайняти своє місце серед дорослих та однолітків. Це дозволяє молодшим школярам усвідомити свою важливість та стати рівноправними членами суспільства⁴⁰.

Підсумовуючи, методи профілактики агресивної поведінки у молодших школярів повинна бути комплексною та охоплювати різні рівні впливу.

2.2 Казкотерапія як метод профілактики

Казкотерапія - це процес, який включає в себе пошук, розуміння і тлумачення значень і відносин у світі через використання казок. Вона полягає у використанні казок та оповідань для розв'язання психологічних, емоційних, та поведінкових проблем у людей. Вона включає в себе перетворення казкового контенту в реальність, допомагаючи особистості розкрити її потенціал та вчитися більше про себе та світ навколо. Процес казкотерапії включає в себе аналіз персонажів, подій, та символів казок, а також обговорення їхнього значення для пацієнта. Це дозволяє людині зосередитися на власних

⁴⁰ Рожкова М. І. *Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением*. Москва 2001.

переживаннях, зрозуміти їхню сутність, та знайти шляхи подолання труднощів чи вирішення проблем. Казкотерапія є творчим та глибоким методом, який дозволяє розкрити внутрішній світ особистості та сприяє її психологічному зростанню. Казкотерапія також може створювати спеціальні казкові ситуації, де відбувається лікування, навчання та розвиток, забезпечуючи відчуття безпеки та підтримки¹¹.

Казкотерапія - це одна з галузей арт-терапії, яка використовує казкову атмосферу та навколишнє середовище для психотерапевтичних цілей. В рамках цієї терапії дорослі чи педагоги читають або розповідають дітям казки, які допомагають дитині відобразити себе, її проблеми та емоції в персонажах казок і знаходити шляхи вирішення їхніх проблем. Термін "казкотерапія" був вперше введений лише наприкінці ХХ століття, хоча ця методика психологічної роботи існує вже протягом довгого часу. Суть казкотерапії полягає в тому, що замість того, щоб покарати або доклати дитині, коли вона не правильно вчиняє, ви розповідаєте їй казку, в якій головний герой схожий на неї і стикається з аналогічною проблемою. Герой знаходить вихід і приймає правильне рішення, і дитина, слухаючи цю історію, намагається наслідувати його прийоми. Головне в тому, що дитина самостійно приймає рішення на основі цієї казки. Водночас суть казкотерапії полягає в тому, що, замість покарання, розповідаємо дитині казку, де герой схожий на неї стикається з подібною проблемою, знаходить рішення, і дитина намагається наслідувати ці прийоми, спрямовані на самостійне прийняття правильних рішень⁹.

Використовуючи казки, слід врахувати психологічні механізми впливу казок. Відповідно до поглядів Є. Свиридової, чарівні казки слугують символічним відображенням стародавніх ритуалів, основним серед яких для казок стала ініціація. Шляхом подолання труднощів герой отримує можливість для якісного переходу на новий рівень. Також казки висвітлюють глибинний

¹¹ Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

⁹ Моцкус Л. В. *Застосування методу казкотерапії в початковій школі: методика розробка*. Луцьк 2018.

досвід емоційних криз, що властивий розвиваючійся людині. Впливаючи на несвідомому рівні, казки активують адекватні механізми захисту "я", включаючи адаптаційні механізми для подолання кризи. Шляхом відтворення кризових життєвих ситуацій, казка навчає дитину продуктивно переживати страх та виражати його, направляючи і проектуючи його в конкретні казкові образи. Образи казок допомагають дитині впоратися із реальними життєвими ситуаціями та осмислити моральні норми та принципи взаємовідносин у зрозумілій та доступній формі⁷³.

Аналіз казок був проведений видатними психологами, такими як К. Юнг, Е. Берн та З. Фрейд, які вважали, що ці нарративи впливають на формування особистості. Аналітична психологія К. Юнга висуває поняття архетипів у казках. Його дослідження підтверджує, що людина часто керується установками, які виходять за межі формальної логіки⁷¹.

І. Вачков, у своїх дослідженнях, вказує, що казкотерапія широко використовується не лише психологами, але й педагогами та лікарями. Кожен з цих фахівців вбачає в казці ефективний інструмент для вирішення своїх професійних завдань. У процесі роботи з казкою особа виявляє свої архетипи та соціальні установки, насичуючи її власним актуальним сюжетом. Це дозволяє казкотерапевту розглядати почуття, переживання, життєві цілі, образи, страхи та фобії особистості⁷⁵.

Казки можуть бути подані у формі інсценування, розповіді, драматизації, бесід, плутання сюжетних героїв, складання схеми, змінювання часу, подій, характерів, чи кінцівки²⁵. Робота з казкою може приймати різні форми і варіації. Особа може самостійно написати свою казку, провести бесіду на основі вже

⁷³ Свиридова Є. В. *Чарівні казки та прийоми їх аналізу на уроках літературного читання // Початкова школа.* 6 (2004).

⁷¹ Музичук О. О. *Казка як засіб розвитку особистісних цінностей молодших школярів // Проблеми сучасної психології.* 17 (2012) 22-35.

⁷⁵ Варакина А. В. *Анализ программ коррекции страхов у младших школьников средствами арт-терапии // Молодой ученый.* 21 (2016) 700-703.

²⁵ Мушкевич М. *Казкотерапія як метод психологічного супроводу сімей із проблемною дитиною // Психологічні перспективи.* 33 (2019).

існуючої казки, створити інсценування написаної казки або займатися арт-терапевтичною діяльністю, використовуючи мотиви написаної казки⁷⁶.

Казкотерапія представляє собою конкретну галузь психокорекційної практики, яка спрямована на об'єктивізацію проблемних ситуацій та активізацію внутрішніх ресурсів та потенціалу особистості. Цей метод може бути використаний як для психодіагностики, так і для психокорекції. Казкотерапія вважається дуже ніжним методом психотерапії, оскільки він не має обмежень, таких як вік чи стать, і виконує три важливі функції: діагностичну, прогностичну та терапевтичну¹⁹.

Казкотерапія як технологія, включає в себе методи. В основні методи роботи з казками, включаючи агресії (за Т. Зінкевич-Євстигнєєвою), викладені (див. Табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Основні методи роботи з казками

№	Вид діяльності	Пояснення
1	Аналіз казок	Включає вивчення та розгляд основних елементів казок, їх структури, моральних висновків та рольових аспектів.
2	Розповідь казок	Основний вид діяльності, під час якого діти слухають або розповідають казки, розвиваючи мовні, слухові та уявні навички.
3	Переписування казок	Включає в себе практику переписування або творення своїх версій казок, що сприяє розвитку літературних та творчих здібностей.
4	Використання ляльок для постановки сюжетів казок	Включає театралізовану діяльність, під час якої діти можуть використовувати ляльки для ігор та вистав.
5	Складання казок	Сприяє творчому розвитку дітей, включаючи створення власних казок з врахуванням уявлень та власних ідей.

⁷⁶ *Тренінг по сказкотерапії* / ред. Т.Д. Зінкевич-Євстигнєєва. Санкт-Петербург 2007.

¹⁹ Осипова А. А. *Общая психокоррекция*. Москва 2002.

Джерело: складено автором за матеріалами²⁰.

Ці види діяльності спрямовані на розвиток різних аспектів дитячого розвитку, таких як мовлення, творчість, уява та соціальні навички.

Отже, казкотерапія, використовуючи різноманітні методи, сприяє психотерапевтичному впливу на дітей. Аналіз, розповідь та переписування казок, використання ляльок та створення власних казок допомагають дітям відобразити свої емоції та проблеми через казкові сюжети, сприяючи їхньому розвитку та самовизначенню.

Згідно з Р. Ткачем²¹, для створення впливової та корисної казки або історії слід дотримуватися певних правил викладені (див Табл.2.3).

Таблиця 2.3.

Принципи створення впливової та корисної казки

№	Правило	Опис
1	Створення казкового героя	Створення героя, близького за статтю, віком, характером до дитини, з описом схожості, але не відкритої.
2	Побудова ситуації, схожої на проблему дитини	Створення ситуації, аналогічної до проблеми дитини, але не повністю ідентичної, для вирішення якої буде пропонується новий досвід.
3	Надання нового досвіду в казці	Забезпечення казки новим досвідом, який допоможе дитині робити інший вибір у вирішенні її проблеми, або надання психологічної допомоги.
4	Послідовність розгортання казки	Структура казки включає початок, проблемну ситуацію, кульмінацію, результат та мораль казки.

Джерело: складено автором за матеріалами²¹.

Наведена таблиця розкриває ключові принципи, які Р. Ткач визначає для створення казок, спрямованих на позитивний вплив та користь для читача. Основна увага приділяється створенню казкових героїв, схожих за статтю, віком та характером до дитини, а також розробці ситуацій, які відображають

²⁰ Зинкевич - Евстигнева Т. Д. *Практикум по сказкотерапии*. Санкт-Петербург 2000.

²¹ Ткач Р. М. *50 целебных сказок для детей*. Москва 2018.

проблеми, близькі до дитячих, але не ідентичні. Казка має надавати новий досвід, сприяючи вибору альтернативних шляхів розв'язання проблеми. Важливим етапом є послідовна розгортання казки, включаючи початок, проблемну ситуацію, кульмінацію, результат та мораль, які в сукупності формують позитивний інтерактивний вплив казки на читача.

Створення дитячих казок, які дотримуються цих правил, сприяє вирішенню проблем та покращенню психологічного стану дітей. Досвід показує, що такі казки позитивно впливають на психологічне здоров'я дітей, роблять їх більш врівноваженими і допомагають краще справлятися з життєвими труднощами. Отже, казкотерапія може бути важливим інструментом для педагогів та психологів у катехитичних школах у попередженні та роботі з агресивною.

Для профілактики агресивної поведінки учнів молодших класів катехитичної школи можуть бути використані різні види казок та способи їх використання. Зокрема, можна використовувати реалістичні, фантастичні та педагогічні казки. Для використання казок як методу профілактики агресивної поведінки учнів молодших класів катехитичної школи можна використовувати різні способи, зокрема: читання казок вчителем або батьками та обговорення їх з дітьми, розповідь казок дітьми один одному, створення власних казок дітьми⁹.

Види казок та способи їх використання.

Казкотерапія є одним з найбільш безпечних і безболісних методів профілактичної роботи. Цей метод сприяє формуванню життєвого сценарію і допомагає знайти вихід з складних життєвих ситуацій. Казкотерапія включає створення та розповідь казок, притч, легенд, міфів та інших історій. Казка, створена самою особою, відображає унікальну інформацію про його особистість та внутрішній світ, а також допомагає зрозуміти очікування, сильні та вразливі сторони, систему цінностей. Метод казкотерапії призначений для різноманітних вікових груп, що є його основною перевагою. Цей підхід

⁹ Моцкус Л. В. *Застосування методу казкотерапії в початковій школі: методика розробка*. Луцьк 2018.

вважається одним з безпечних методів для самопізнання, діагностики та корекції особистісних проблем, і його популярність зростає в наш час²⁴.

Розвиток казкотерапії можна розділити на чотири етапи. Важливо зауважити, що жоден із цих етапів не витісняє попередній, але відзначає початок нового етапу:

Перший етап - усна народна творчість, що має свої коріння в давні часи і триває до сьогодні. На цьому етапі казки створюються усно (і пізніше письмово) і передаються з покоління в покоління.

Другий етап - це пошук, збирання, аналіз і дослідження казок і міфів з психологічною глибиною. На цьому етапі розробляються теорії та методи психоаналізу, які використовують міфи та казки для розуміння психологічних аспектів.

Третій етап - психотехнічний, і на ньому казка використовується як техніка в педагогіці, психології та психотерапії. Існують різні практичні методи, що базуються на принципах казкотерапії, і вони використовуються для психодіагностики, корекції та розвитку особистості.

Четвертий етап - інтегративний, і на ньому формується концепція комплексної казкотерапії та розуміння її як природної та органічної складової виховної системи. На цьому етапі казкотерапія розглядається як важливий чинник духовного розвитку та сприяння психологічному здоров'ю²².

Т. Зінкевич-Євстигнеєва наголошує на тому, що казкотерапія може бути розглянута як "лікування казкою," оскільки казка може розкривати психотерапевтичні знання, які стають актуальними на даному етапі²³. В її дослідженні виділяються п'ять видів казок представлених на рисунку 2.1.

²⁴ Бурлачук Л.Ф. *Психодіагностика*. Пітер, 2003. С.162.

²² Магдисюк Л. – Федоренко Р. – Замелюк М. *Казкотерапія в психологічному консультуванні дітей та дорослих*. Луцьк 2019.

²³ Кулачківська С. *Методи вивчення психічного розвитку дитини дошкільника*. Київ 2003.

Рис. 2.1. Види казок (за Т. Зінкевич). Джерело: складено автором за матеріалами⁷⁷

Тетяною Зінкевич-Євстигнеєвою⁶⁷ було визначено наступну типологію казок:

1. Художні казки: найбільш наближені до звичайного фольклору. Це універсальний формат, застосовний практично до будь-якої особи. Цей вид казок може розглядатися як форма підтримуючої терапії, спрямованої на підтримку цієї особи, а не на виправлення конкретних проблем.

2. Дидактичні казки переважно використовуються для освіти дошкільнят та дітей молодшого шкільного віку. У таких казках абстрактні символи, такі як звуки, цифри, та букви, наділяються власною історією, створюючи казковий світ для їхнього існування. Ці казки слугують засобом вивчення нового та важливого для дітей.

3. Медитативні казки визначають свої завдання наступним чином:

а) Виховання дітей: Після прослуховування казки дитина адаптує правила та норми позитивних героїв.

⁷⁷ Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. *Что такое сказкотерапия?* // Журнал практического психолога. 10-11 (1999) 38-46.

⁶⁷ Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. *Игры в сказкотерапии*. Санкт-Петербург 2008.

б) Викладання дорослим відповідальності та стійкості перед труднощами: Зазвичай в казках тема перемоги добра над злом, але для цього герой повинен виявити значні зусилля. в) Формування моделі поведінки: Особа, слухаючи казку, проектує події, які відбуваються в ній, на своє власне життя, що сприяє формуванню правильної моделі поведінки.

г) Лікувальний вплив: Казкотерапія сприяє позбавленню людини від страхів, фобій і розв'язанню психологічних проблем.

4. Психокорекційні казки спрямовані на м'яку корекцію певних рис характеру та поведінки дитини. При їх створенні використовується аналогічна проблема, але не прямо пов'язана з наявною. У сюжеті головний герой стикається з аналогічною проблемою, що турбує дитину. Після цього дитина самостійно або разом із педагогом знаходить правильне вирішення проблеми героя та виходить із ситуації із вивченим уроком.

5. Психотерапевтичні казки не завжди закінчуються щасливо, але вони викликають у людини роздуми про сенс життя, смерть та її відношення до близьких. Якщо інші методи психологічної корекції не дали очікуваного результату, фахівець може використовувати цей тип казок⁶⁷.

На сьогодні лікування казкою широко застосовується через групові та індивідуальні сесії для людей будь-якого віку. Деякі батьки також можуть самостійно використовувати казки, створені казкотерапевтами, для надання підтримки своїм дітям. Власне написання індивідуальних казок для осіб є зараз найбільш популярним методом психологічної роботи. Це пояснюється тим, що особи асоціюють себе з героями казок, що сприяє усвідомленню власної особистості та слабких сторін. Люди також можуть створювати свої власні казки, і в процесі написання вони відчують позитивний вплив цього методу. Такий підхід допомагає людині переглядати своє життя та проблеми з нового ракурсу⁶⁸.

⁶⁷ Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. *Игры в сказкотерапии*. Санкт-Петербург 2008.

⁶⁸ Калацкая Н. Н. *Детские страхи и способы их коррекции у детей школьного возраста* // *Вестник НЦБЖД*. 2 (2011) 44-47.

Для аналізу методу казкотерапії слід окреслити основні принципи проведення занять, які включають (див Рис.2.2):

Рис. 2.2. Основні принципи проведення занять з казкотерапії.

Джерело: складено автором за матеріалами⁶⁹

Казкотерапія покладає акцент на добровільній участі дітей, що підтримується ритуалом "входження в казку". Казки сприяють прилученню дітей до загальнолюдських цінностей, дозволяючи їм відновити сили, зміцнити віру в добро, знизити рівень тривоги та відчуті спокій і задоволення. Ефективність занять залежить від врахування індивідуальних особливостей учасників, що впливає на їхню активність і глибину емоційного залучення. Увага до рухової активності є важливою, оскільки фізичне навантаження може сприяти розслабленню організму та зняттю емоційної напруги. Заохочення самостійності дітей, в їхньому виборі сюжету та вираженні переживань, є важливим елементом процесу⁶⁹.

Для проведення занять з казкотерапії важливо створити безпечний простір, який має достатньо місця для комфортного проведення занять. Особливо

⁶⁹ Мирошниченко Н. *Малювання як засіб корекції страху в дітей: Психолого-педагогічний семінар для педагогів та вчителів образотворчого мистецтва* / Н. Мирошниченко // *Психолог. Шкільний світ*. 47 (2009) 21-26.

важливо, щоб на підлозі був великий килим. Згідно з О. Скляренко, під час розслаблення (сидячи, лежачи, стоячи) дітям рекомендується утримуватися від рухів, розмов та запитань, оскільки це може відволікти їхню увагу та порушити атмосферу. Хоча на початку діти можуть відчувати деяку незручність від нерухомості, важливо, щоб ведучий пояснював їм, як «слухати» себе, подолати неприємні відчуття та розвивати мужність та силу. Періодично під час занять дітям надається можливість висловлювати свої відчуття, проте інколи їм пропонується просто мовчки «слухати себе»⁷⁰.

Роль педагога-психолога в проведенні цих занять виявляється ключовою. Від нього залежить створення атмосфери та настрою, направлення уваги дітей, активізація та заспокоєння їх. Ведучий повинен тонко відчувати ритм і темп занять, вміло регулювати інтенсивність вправ. Розвиток емоційної чутливості дітей під час музичних занять має бути в центрі уваги педагога-психолога протягом усього процесу⁷¹. Важливо усвідомлювати, що кожна дія та вислів дітей, включаючи їхні слова, рухи та імпровізацію (яку слід особливо заохочувати), є вдалими та успішними. Це сприяє підвищенню віри дитини в себе та власні сили. Важливо постійно заохочувати, словесно підтримувати і хвалити за вдачі, особливо в трудні моменти⁷². Для досягнення позитивних результатів важливо використовувати казки в повному обсязі. Заняття, які включають в себе також музику, отримують великий успіх серед дітей. Якщо дитина залучається до вправ із задоволенням, результати можуть бути вражаючими.

Бруно Беттельхайм наголошує, що казка має в собі дві головні функції: розважати і відтворювати фантазію, а також показувати підсвідомі аспекти психіки. У казках існують чотири важливі можливості: сприяти фантазуванню, допомагати знайти виходи після пережитого горя, допомагати вижити в

⁷⁰ Скляренко О. М. *Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ 2005.

⁷¹ Музичук О. О. *Казка як засіб розвитку особистісних цінностей молодших школярів // Проблеми сучасної психології*. 17 (2012) 22-35.

⁷² Саржанова А. С. *Детские страхи и пути их преодоление // Современные наукоемкие технологии*. 7 (2014) 155-157.

небезпеці та надавати позитивні емоції. Усі ці аспекти грають важливу роль у психотерапії²². Узагальнюючи написане, можна підсумувати, що казкотерапія — це середовище, де можуть розкриватися потенційні якості особистості, де виявляється нереалізований потенціал, виражаються бажання та створюється відчуття захищеності та таємниці.

Казкотерапія сприяє створенню зв'язку між казковими подіями та реальним життям, переносить казкові зміст та навички в реальну ситуацію. Казкотерапія може служити засобом передачі досвіду і формування правильних норм та цінностей. Казкотерапія також може бути використана для розвитку та навчання, сприяючи розвитку уяви, фантазії та творчості. Діти вчать шукати та приймати рішення, а також розуміють важливі механізми життя. Казкотерапія може бути інтерпретована як наратив, де казка вбудовується в життєвий сценарій та формує індивідуальний досвід. Казкотерапія також може бути використана як психотерапія, спрямована на розв'язання конкретних проблем та надання підтримки особі²⁶.

Казкотерапія може бути важливим методом під час профілактики агресивної поведінки у дітей, що буде описано у наступному розділі наукової роботи.

Висновки до розділу

У другому розділі магістерської роботи присвячено дослідженню профілактики агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку з використанням казкотерапії. В ході роботи було ретельно визначено поняття. Основною складовою другого розділу є аналіз казкотерапії як методу профілактики. Визначено її роль у роботі з дітьми молодшого віку, виявлені основні методи та техніки роботи з казками. Робота також розглянула різноманітні види казок та їхній вплив на психологічний стан дітей.

²² Магдисюк Л. – Федоренко Р. – Земелюк М. *Казкотерапія в психологічному консультуванні дітей та дорослих*. Луцьк 2019.

²⁶ Василевська О. *Казкотерапія як засіб психологопедагогічного впливу* // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 39 (2012).

Даний розділ підкреслює значущість казкотерапії в контексті профілактики агресивної поведінки у молодшому шкільному віці. Зазначено, що казкотерапія може ефективно впливати на емоційний стан і поведінку дітей, сприяючи формуванню позитивних стратегій вираження та управління їхніми емоціями.

РОЗДІЛ 3. ЗАСТОСУВАННЯ КАЗКОТЕРАПІЇ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ КАТЕХИТИЧНОЇ ШКОЛИ ІМ. ЙОСАФАТА КОЦИЛОВСЬКОГО

3.1 Дизайн експериментального дослідження

В умовах сучасного суспільства агресивна поведінка дітей стала актуальним питанням, що вимагає комплексного та ефективного підходу до вивчення та профілактики. Дослідження спрямоване на вивчення ефективності використання казкотерапії для зменшення агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Насамперед, воно ставить за мету визначення, які аспекти агресивності можна ефективно впливати за допомогою казок, та як казки можуть стати засобом формування позитивних моделей спілкування та поведінки. Перед початком дослідження відбулися зустрічі з батьками, де було роз'яснено сутність та мету дослідження. Після цього отримано згоду від батьків на проведення профілактичного дослідження з їхніми дітьми.

Мета дослідження: визначити агресивність та провести казкотерапію, як метод профілактики агресивної поведінки учнів молодших класів катехитичної школи.

Методи дослідження: методика «Неіснуюча тварина» (Друкаревич М. З.) (Додаток А).; методика «Кактус» (М.А. Панфілової) (Додаток Б).; анкета для батьків «Критерії агресивності у дитини» (Лаврентьєва Г. П., Титаренко Т. М) (Додаток В) ^{27 29 83}.

Характеристика цільової аудиторії: діти катехитичної школи вік яких становив 7-9 років. Характеристика цільової групи: учні молодших класів

²⁷ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07.06.2023).

²⁹ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

катехитичної школи, які можуть демонструвати агресивну поведінку або психологічні труднощі. Дослідження проводилось в Самбірській катехитичній школі ім. Йосафата Коциловського. Дослідження спрямоване щоб провести казкотерапію, як метод профілактики агресивної поведінки учнів молодших класів катехитичної школи. Перший етап включає збір базової інформації, де дослідженням учнів проводиться визначення рівня агресивної поведінки через тестування та опитування їхніх батьків. Аналіз отриманих даних спрямований на обробку результатів, побудову початкового профілю агресивної поведінки та визначення характерних рис учнів.

Другий етап передбачає розроблення та проведення казкотерапевтичного уроку. Програма казкотерапії адаптується та розробляється з урахуванням потреб та особливостей учнів молодших класів. Під час проведення уроку здійснюється повторний збір даних шляхом опитування та спостереження за змінами у поведінці та емоційному стані учнів.

Завершальний етап включає діагностику змін, порівняння отриманих результатів перед та після дослідження для визначення ефективності казкотерапії у профілактиці агресивної поведінки. Аналіз та висновки, які робляться на цьому етапі, визначають, чи сприяє використання казкотерапії позитивним змінам в поведінці та емоційному стані учнів⁴⁷.

Для зменшення агресивності у дітей було проведено два профілактичних заняття та контрольне. Одне заняття було спрямоване на визначення агресивної поведінки, а наступне як метод профілактики із застосуванням казкотерапії та контрольне.

Перше профілактичне заняття: Визначення агресивної поведінки.

Підготовка: учасникам було проведено інструкцію та пояснення щодо методики "Малювання "Неіснуючої тварини" та "Кактус"". Надано аркуші паперу формату А4, звичайні та кольорові олівці. Малювання "Неіснуючої тварини" та "Кактус": учасники отримали завдання намалювати тварину, яка

⁴⁷ Лаврентьєва Г. П. – Шишкіна М.П. *Методичні рекомендації з організації та проведення науково педагогічного експерименту*. Київ 2017.

раніше не існувала, та дати їй ім'я. Коли діти закінчили малювати, відбулась перерва та обговорення. Після перерви учасникам було запропоновано намалювати своє уявлення про кактус. Під час малювання було акцентовано на виявлення емоцій та аспектів, що можуть вказувати на агресивну поведінку. Аналіз результатів: збір малюнків та визначення можливих ознак агресивної поведінки у дітей^{31 32}.

Друге профілактичне заняття: Казкотерапія для профілактики агресивності

Підготовка: введення учасників у поняття казкотерапії. Зачитування казки "Їжачок". Виділення ситуацій, пов'язаних із агресивними поведінковими реакціями героїв. Групове обговорення: запитання для обговорення ключових моментів казки, пов'язаних з агресією. Розгляд альтернативних можливостей реакцій на події. Спільні висновки та обговорення того, як засвоєні уроки можна застосувати в реальному житті. Контрольне профілактичне заняття: повторне дослідження та визначення результатів. Збір повторних даних за методикою "Спостереження за малюванням 'Кактуса'" та анкетуванням батьків^{33 34}.

"Методика Їжачок" спрямована на вивчення агресії у молодших школярів шляхом використання казки та здобуття зворотного зв'язку. Інструкція³⁵ до цієї методики виглядає так:

1. Катехит звертається до дітей і готує їх на слухання історії.
2. Катехит починає розповідь про історію, яка сталася у казковому лісі. У цій історії головним персонажем є малесенький їжачок.

³¹ . *Як допомогти дитині впоратися з гнівом і злістю? (книги, вправи та ігри)* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://kalamar.ua/jak-dopomogti-ditini-vporatisja-z-gnivom-i-zlistju-knigi-vpravi-ta-igr/> (16.05.2023).

³² *Діти зі складною поведінкою в закладі освіти. Вчимося їх розуміти* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/news/dity-zi-skladnoiu-povedinkoiu-v-zakladi-osvity-vchymosia-ikh-rozumity-62514.html> (19.03.2023).

³³ *Програма розвитку пізнавальних здібностей методом пісочної терапії з дітьми «Чуттєві долоньки»* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://naurok.com.ua/programa-rozvitku-piznavalnih-zdibnostey-chuttevi-dolonki-276130.html> (04.08.2023).

³⁴ *vseosvita.ua* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/library/embed/010030uf-0604.doc.html> (16.09.2023).

³⁵ *Тренінгове заняття з молодшими школярами на тему: «Їжачок»* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/library/embed/000x1n-c562.docx.html> (11.04.2023).

3. Діти слухають розповідь про пригоди і щоденне життя їжачка в лісі. Історія може містити події, діалоги та взаємодію їжачка з іншими персонажами казки.

4. Після завершення розповіді, катехит ставить питання дітям або закликає їх розділити враження від історії.

5. Мета цієї методики полягає в тому, щоб виявити, як діти реагують на події і дії їжачка в казці. Агресія або негативні емоції можуть виявитися через коментарі та відгуки дітей.

6. Катехит може допомогти дітям розглянути, як вони бачать агресію в історії та як можна вирішити конфлікти чи негативні ситуації, подібні до тих, що сталися з їжачком.

Ця методика може бути корисною для розвитку емоційного і соціального інтелекту у дітей та сприяти вивченню адекватної реакції на агресію чи конфліктні ситуації³⁵ (Додаток Г). Після закінчення казки проводиться порівняння результатів перед і після проведення казкотерапії.

3.2 Опис та аналіз результатів дослідження застосування казкотерапії як методу профілактики агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку

Дослідження було проведено у Самбірській катехитичній школі, яка розташована в місті Самборі. У дослідженні брали участь 22 дитина із 3 класу, вік яких становив 7-9 років, з них 9 хлопчиків і 13 дівчаток (див Табл.3.1).

У таблиці 3.1 наведені дані про дітей, які брали участь у дослідженні. На прохання батьків і для збереження конфіденційності, імена та прізвища дітей були кодовані або зашифровані.

Таблиця 3.1

Дані про дітей, які брали участь у дослідженні

³⁵ Тренінгове заняття з молодшими школярами на тему: «Їжачок» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/library/embed/000x1n-c562.docx.html> (11.04.2023).

№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Вік	Стать	№ з/п	Прізвище, ім'я дитини	Вік	Стать
1	П. В.	8	ж	14	З. М.	8	ж
2	І. Д.	8	ж	15	Л. Ю.	9	ж
3	П. Р.	8	м	16	В. В.	8	м
4	Х. Р.	9	м	17	М. Л.	8	ж
5	С. Я.	8	ж	18	М. М.	8	ж
6	К. Д.	7	м	19	Ч. Б.	9	м
7	Б. С.	9	ж	20	Г. Н.	8	м
8	Д. М.	7	м	21	Ф. М.	8	ж
9	Н. Я.	8	ж	22	К. Н.	8	ж
10	Л. С.	9	м				
11	Г. Ю.	9	ж				
12	П. С.	8	м				
13	Я. С.	7	ж				

Джерело: складено автором за вибраною групою дітей

У даній таблиці представлений список групи дітей Самбірської катехитичної школи. Середній вік дітей 8 років. Дослідження проводилося в кілька етапів за участю молодших школярів.

Під час обробки отриманих даних буде створена таблиця, де відобразатимуться номери питань в горизонтальному рядку, прізвища учнів у вертикальному рядку, і на перетині цих рядків будуть розміщені малюнки дітей. Після цього, малюнки можуть бути перетворені в кольорові діаграми, де кожен малюнок буде замінений відповідним кольором. Цей процес дозволить створити кольорову схему, на якій можна візуально спостерігати, яка частина учнів і які саме діти виявляють схильність до агресії. Крім того, цей метод може використовуватися як діагностичний інструмент, а також мати

психотерапевтичний ефект, оскільки дитина несвідомо ідентифікує себе з ситуацією, відображено на малюнку³⁶.

Основні етапи дослідження включали:

1. Підготовка: дітям було проведено інструкції та пояснення щодо методик, які використовуватимуться: "Неіснуючої тварини" та "Кактуса". Діти отримали аркуші паперу формату А4, звичайні та кольорові олівці.

2. Малювання "Неіснуючої тварини": діти малювали тварину, яка раніше не існувала, і надавали їй ім'я. Аналіз внутрішнього світу дитини та уявлення про невідомі тварини (див Табл.3.2).

3. Спостереження за малюванням "Кактуса": дітям було запропоновано намалювати кактус так, як вони уявляють його. Після завершення малюнка, діти відповідали на питання щодо їхньої інтерпретації створеного зображення.

Виявлення аспектів характеру та почуттів дитини на основі малюнка "Кактус".

4. Експертна оцінка батьків: проведення експертної оцінки батьків за анкетною, розробленою Г. П. Лаврентьевою та Т. М. Титаренко. Батьки давали експертну оцінку певним аспектам поведінки своєї дитини в різних ситуаціях.

5. Проведення казкотерапії, як методу профілактики.

6. Аналіз та висновки: порівняння та аналіз отриманих даних з обох методик^{27 29 83}.

³⁶ *Комплекс психологічних вправ, спрямованих на розвиток комунікативних здібностей молодших школярів* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://surl.li/obiwn> (14.06.2023).

²⁷ *Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07.06.2023).

²⁹ *Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

Таблиця 3.2

Результати агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за методом дослідження «Неіснуюча тварина»

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини																					
		П. В. ознак	І. Д.	П. Р.	Х. Р.	С. Я.	К. Д.	Б. С.	Д. М.	Н. Я.	Л. С.	Г. Ю.	П. С.	Я. С.	З. М.	Л. Ю.	В. В.	М. Л.	М. М.	Ч. Б.	Г. Н.	Ф. М.	К. Н.
1	Висока самооцінка дитини	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0
2	Низька самооцінка дитини, невпевненість в собі	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
3	Пригнічений настрій	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1
4	Нерішучість дитини	0	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1
5	Незацікавленість дитини	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
6	Прагнення до постійної діяльності	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
7	Має схильність міркувати, ніж робити	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
8	Егоцентризм присутній	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
9	Агресивність присутня	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
10	Страх присутній	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
11	Демонстративність дитини	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
12	Чутливість дитини	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	Присутній захист від оточуючих	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
14	Тривога в дитини	0	1	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0
15	Підозрілість до інших	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
16	Енергійність, активність	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	1
Частота ознак (сума)		10	5	6	3	0	0	11	6	4	7	1	0	0	1	0	2	0	2	10	8	0	8

Джерело: складено автором за матеріалом²⁷

У таблиці результатів зазначені значення "0" і "1" можуть вказувати на відсутність (0) або наявність (1) певної ознаки чи характеристики у кожного окремого дитячого учасника дослідження.

Наприклад, якщо ми розглядаємо колонку "Висока самооцінка" і бачимо значення "1" для певного учня, це може вказувати на те, що цей учень виявив

²⁷ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07. 06. 2023).

високий рівень самооцінки за вибраною методикою. Значення "0" в цьому випадку може означати відсутність високої самооцінки у інших учасників. Частота ознак означає сума всіх значень показники з результатом 1.

Такий спосіб кодування дозволяє легко відслідковувати наявність або відсутність певних ознак чи характеристик та здійснювати подальший аналіз на основі цих результатів²⁸. Отже як бачимо з таблиці присутні такі ознаки, як висока самооцінка: присутня у 10 дітей; низька самооцінка, невпевненість в собі: присутня у 5 дітей; пригніченість: присутня у 6 дітей; нерішучість: присутня у 3 дітей; незацікавленість в своєму місці в суспільстві: присутня у 10 дітей; прагнення до діяльності: присутня у 8 дітей; прагнення швидше міркувати, ніж щось робити: присутня у 1 дитини; егоцентризм: присутня у 4 дітей; агресивність: присутня у 7 дітей; страх: присутній у 8 дітей; демонстративність: присутня у 8 дітей; чутливість: присутня у 2 дітей; захист від оточуючих: присутній у 10 дітей; тривога: присутня у 6 дітей; підозрілість: присутня у 4 дітей; енергійність: присутня у 8 дітей.

Наведемо отримані результати методики «Неіснуюча тварина», у графічному вигляді рисунку 3.1.

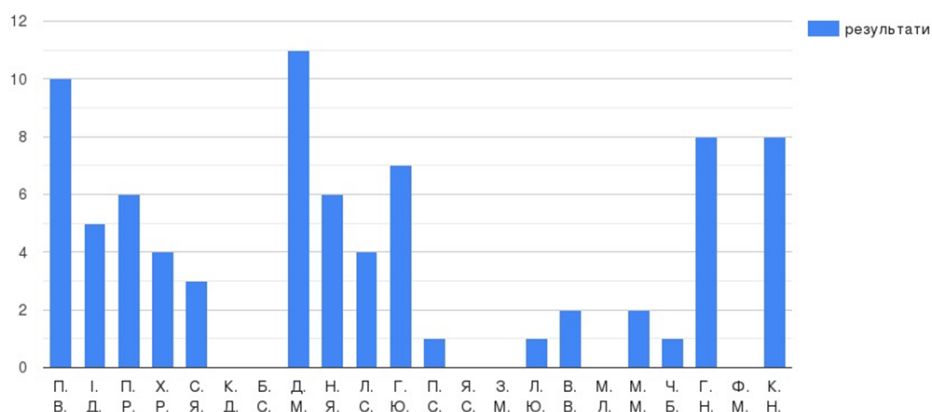

Рис. 3.1. Результати графічної діагностики агресивної поведінки дітей

Джерело: складено автором за матеріалом²⁷

²⁸ Перший український сайт для батьків та психологів. Пояснення про методику не існуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsycholog.com/2015/02/18/інтерпретація-проективної-методики-2/> (08. 05. 2023).

²⁷ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsycholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07. 06. 2023).

Враховуючи різноманітність результатів, можна визначити, що кожен учасник виявляє унікальні аспекти агресивної поведінки, саме тому важливим є індивідуальний підхід до роботи з дітьми в розумінні під час здійснення профілактики. Враховуючи індивідуальні особливості дітей, профілактичні заходи можуть бути більш ефективними, адаптованими та спрямованими на конкретні потреби кожної дитини у (див Табл.3.3).

Давайте проаналізуємо дані з таблиці 3.3 та графіка на рисунку 3.2, які представляють результати початкового вимірювання, проведеного за допомогою методики "Кактус", розробленої М. А. Панфіловою.

Таблиця 3.3

Результати агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за методом дослідження «Кактус».

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини																					
		П. В. ознак	І. Д.	П. Р.	Х. Р.	С. Я.	К. Д.	Б. С.	Д. М.	Н. Я.	Л. С.	Г. Ю.	П. С.	Я. С.	З. М.	Л. Ю.	В. В..	М. Л.	М. М.	Ч. Б.	Г. Н.	Ф. М.	К. Н.
1	Агресивність дитини	1	0	1	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	1
2	Егоцентризм, бажання лідерства	0	1	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
3	Залежність, не впевненість в собі та вчинках	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	1
4	Демонстративність дитини	0	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1
5	Тривожність дитини	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1
6	Оптимізм дитини	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1
7	Інтровертованість дитини	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
8	Екстравертованість дитини	1	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
9	Прагнене захисту	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1
10	Почуття самотності часто	1	0	1	0	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	1	1	1	0	1
Частота ознак (сума)		7	2	6	2	1	2	7	5	4	6	1	1	2	1	3	4	3	2	8	6	1	7

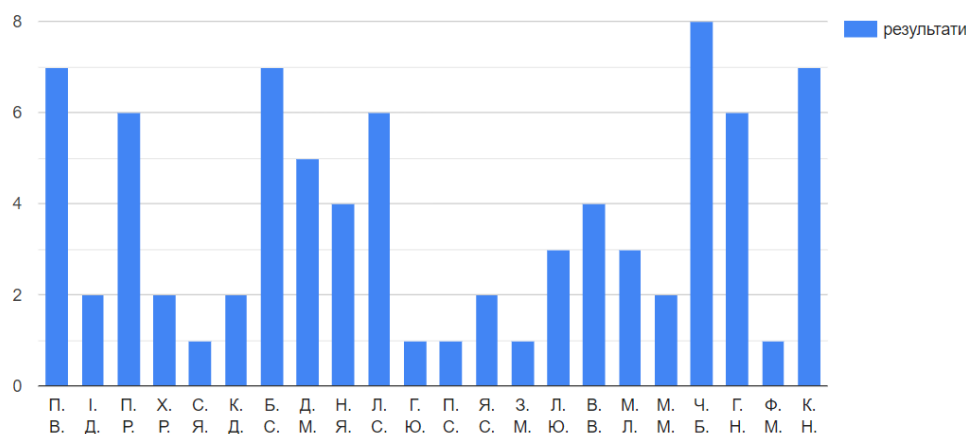
Джерело: складено автором за матеріалом²⁹

В даному випадку, числа 0 і 1 вказують на наявність або відсутність конкретної ознаки в анкеті дитини, яка брала участь у дослідженні агресивної поведінки за методикою "Кактус". Отже, 0 та 1 вказують на присутність або

²⁹ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

відсутність конкретної характеристики агресивної поведінки для кожного досліджуваного аспекту. Наприклад, якщо для певної дитини показник "Агресивність" дорівнює 1, це означає, що у цій сфері була виявлена агресивна поведінка, а якщо дорівнює 0, то агресивності не виявлено³⁰.

Представимо отримані результати методики «Кактус», у графічному вигляді рисунку 3.2.

Джерело: складено автором за матеріалом²⁹

Рис. 3.2. Результати графічної діагностики агресивної поведінки дітей методикою «Кактус» .

На графічному малюнку можна побачити результати проведеної діагностики, про що свідчать ці високі стовпчики, які показують показники агресивної поведінки. Можна зробити висновок після застосування цього методу, що мала кількість дітей має агресію .Під час виконання цих методик не виникало ніяких труднощів. Усі діти з ентузіазмом починали малювати. Оскільки всі учасники дослідження мали доступ до кольорових олівців та фарб, ми також звертали увагу на вибір кольорів під час інтерпретації результатів (див Табл.3.4).

Таблиця 3.4

³⁰ Перший український сайт для батьків та психологів. Пояснення про методику кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsycholog.com/2015/03/15/інтерпретація-проективної-методики-6/> (10.04.2023).

²⁹ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:<https://dytpsycholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

Результати оцінки батьків за анкетой Т. М. Титаренко і Г. П. Лаврентьевою

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини																					
		П. В.	І. Д.	П. Р.	Х. Р.	С. Я.	К. Д.	Б. С.	Д. М.	Н. Я.	Л. С.	Г. Ю.	П. С.	Я. С.	З. М.	Л. Ю.	В. В.	М. Л.	М. М.	Ч. Б.	Г. Н.	Ф. М.	К. Н.
1	Має обмежену тривалість ефективної роботи і часто відчуває втому.	3	1	3	0	0	2	3	3	0	2	0	1	1	2	0	0	1	1	3	3	1	3
2	Важко зберігати концентрацію на певному завданні.	2	1	3	1	0	0	3	3	1	3	0	0	0	0	0	0	1	0	3	3	0	3
3	Будь-яке завдання викликає надмірну тривожність.	1	0	1	0	2	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1
4	Відчуває значну напругу та відчуття зіпсованості під час виконання завдань.	1	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1
5	Соромиться досить часто	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1
6	Може говорити про можливі неприємності	1	0	1	1	0	2	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	1
7	Інколи червоніє у незнайомому середовищі	1	1	0	1	2	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0
8	Говорить, що снятися страшні сни	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
9	Руки майже холодні та вологі	1	0	1	0	0	0	1	0	0	2	0	0	1	0	2	0	1	0	1	0	1	0
10	Буває розлад стільця не часто	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
11	Може сильно потіти, коли переживає	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	1
12	Не має апетиту досить часто	0	1	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1
13	Спить неспокійно, не може заснути швидко	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
14	Багато що викликає страх, полохливий	0	1	1	0	0	1	1	1	0	1	0	2	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0
15	Зазвичай легко засмучується	1	1	0	1	0	0	1	2	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	1
16	Не може стримати сльози, часто плаче	0	1	0	1	2	0	1	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	1
17	Очікування - погано переносить	1	0	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	1	1	0	1	2

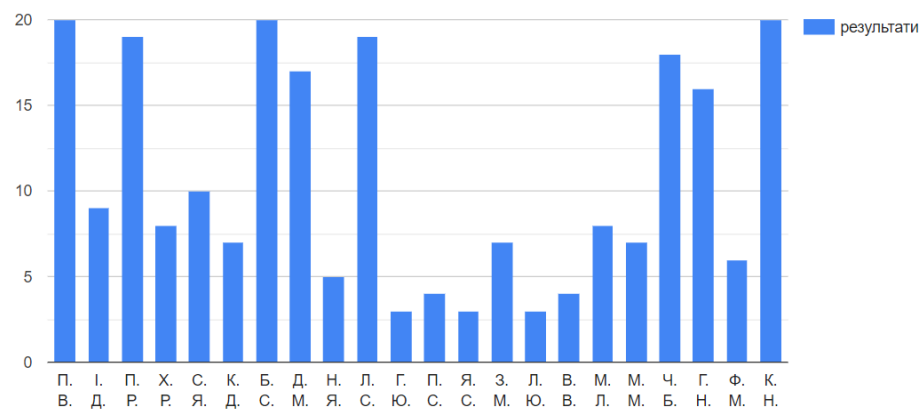
18	Не любить братися за нову роботу	0	0	1	2	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	
19	Часто не впевнений у своїх силах	1	1	2	0	2	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	2	1
20	Боїться труднощів, уникає їх	2	0	2	1	0	1	1	1	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	1	0	1
Загальний бал			9	19	8	10	7	20	17	5	19	3	4	3	7	3	4	8	7	18	16	6	20

Джерело: складено за матеріалом⁸³

Під час опитування не було жодних труднощів, і батьки з радістю відповідали на всі питання. Із результатів можемо побачити, що не значна кількість дітей має вище 15-20 балів, які вказують на високий рівень агресивної поведінки.

Щоб визначити показники агресивності необхідно оцінити частоту виявлення агресивних проявів, використовуючи таку шкалу балів: "ніколи" – 0 балів, "рідко" – 1 бал, "ситуативно" – 2 бали та "постійно" – 3 бали. Далі для кожної дити обчислювався середній показник: 1-6 балів вказували на низький рівень агресивної поведінки, 7-14 балів вказували на середній рівень агресивної поведінки, а 15-20 балів вказували на високий рівень агресивної поведінки (Додаток В)⁸³.

Результати експертної оцінки за анкетною представлені на рисунку 3.3.

Джерело: складено автором за матеріалом⁸³

Рис. 3.3 Представленні результати оцінки батьків за анкетною.

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

За даними результатами можна побачити загальний рівень агресивності кожної дитини.

У таблиці 3.5 представлені узагальнені дані щодо учнів з різними рівнями агресивності, отримані за допомогою проєктивної методики "Неіснуюча тварина", графічної методики "Кактус" і методу експертної оцінки (див. Табл.3.5).

Таблиця 3.5

Узагальнені результати за методиками "Неіснуюча тварина", "Кактус" і експертна оцінка представлені у зведеному вигляді.

№з/п	ППП	Проєктна методика "Неіснуюча тварина"	Графічна методика "Кактус"	Метод експертної оцінки	Зведений результат
1	П. В.	високий	високий	високий	високий
2	І. Д.	середній	середній	середній	
3	П. Р.	високий	високий	високий	високий
4	Х. Р.	середній	низький	середній	нище середнього
5	С. Я.	низький	низький	середній	вище низького
6	К. Д.	низький	низький	середній	вище низького
7	Б. С.	високий	високий	високий	високий
8	Д. М.	високий	високий	високий	високий
9	Н. Я.	середній	середній	низький	нище середнього
10	Л. С.	високий	високий	високий	високий
11	Г. Ю.	середній	низький	низький	вище низького
12	П. С.	низький	низький	низький	низький
13	Я. С.	низький	низький	низький	низький
14	З. М.	середній	низький	середній	нище середнього
15	Л. Ю.	низький	середній	низький	вище низького
16	В. В.	низький	середній	низький	вище низького
17	М. Л.	середній	середній	середній	середній
18	М. М.	середній	низький	середній	нище середнього
19	Ч. Б.	високий	високий	високий	високий

20	Г. Н.	високий	високий	високий	високий
21	Ф. М.	низький	низький	низький	низький
22	К. Н.	високий	високий	високий	високий

Джерело: складено автором за матеріалом^{27 29 83}.

Отже, на підставі першого обстеження 22 учнів третього класу катехитичної школи в Самборі було відібрано групу з 8 дітей, які мали найвиразніші ознаки агресивної поведінки. Під час роботи з цими дітьми та використання терапевтичних методик у процесі профілактики агресивної поведінки була зафіксована позитивна динаміка. Це означає, що багато дітей виявили покращення у своєму становищі щодо агресивної поведінки після проведених профілактичних заходів (див Табл.3.6).

Таблиця 3.6

Повторні результати досліджень агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за методом дослідження «Неіснуюча тварина»

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини							
		П. В.	П. Р.	Б. С.	Д. М.	Л. С.	Ч. Б.	Г. Н.	К. Н.
1	Висока самооцінка дитини	1	0	1	0	0	0	1	0
2	Низька самооцінка дитини, невпевненість в собі	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Пригнічений настрій	0	1	0	0	0	1	0	0
4	Нерішучість дитини	0	1	6	0	0	0	0	0
5	Незацікавленість дитини	0	0	0	1	0	0	0	1
6	Прагнення до постійної діяльності	1	0	0	1	0	1	1	0
7	Має схильність міркувати, ніж робити	1	0	1	0	0	0	1	0
8	Егоцентризм присутній	1	0	1	0	1	1	0	0
9	Агресивність присутня	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Страх присутній	0	0	0	0	0	0	0	1
11	Демонстративність дитини	1	0	1	0	0	0	0	1

²⁷ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07.06.2023).

²⁹ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

12	Чутливість дитини	0	0	0	1	1	1	0	0
13	Присутній захист від оточуючих	1	0	0	0	0	0	1	0
14	Тривога в дитини	0	0	0	0	0	0	1	0
15	Підозрілість до інших	1	0	0	0	0	0	0	1
16	Енергійність, активність	0	0	1	1	1	1	1	1
Частота ознак (сума)			2	5	4	3	5	6	5
Результати первинні за даною методикою		10	6	11	6	7	10	8	8

Джерело: складено за матеріалом²⁷

Можемо зробити висновок, що відповідно до отриманих результатів повторного дослідження за даною методикою, можна говорити про успішність занять з профілактики агресивності серед молодших школярів. Представимо повторні отримані результати методики М. З. Дукаревич (Додаток А).

«Неіснуюча тварина», у графічному вигляді рисунку 3.4.

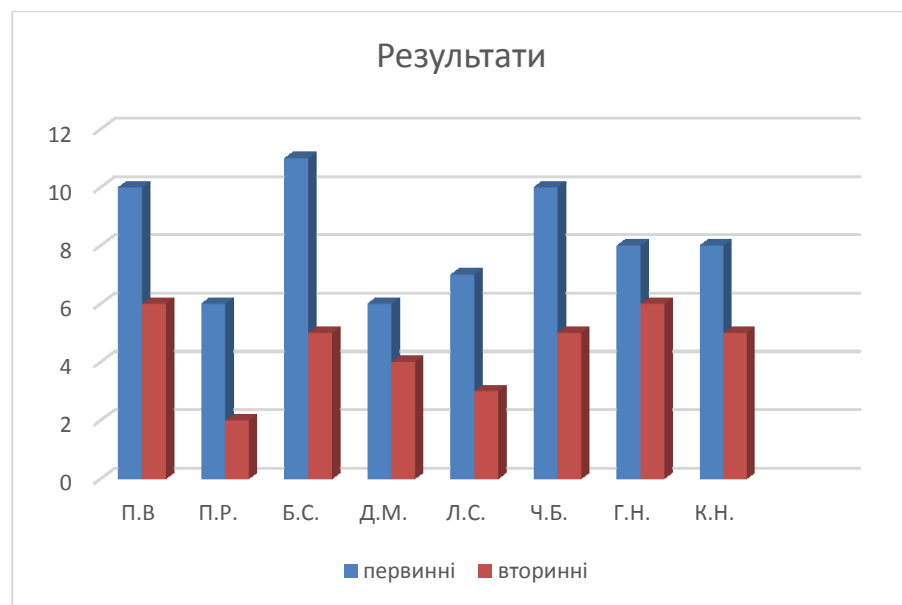

Рис. 3.4. Представимо повторні результати графічної діагностики агресивної поведінки дітей

Джерело: складено автором за матеріалом²⁷

²⁷ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07. 06. 2023).

²⁷ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07. 06. 2023).

Представимо повторні результати досліджень агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за методом дослідження «Кактус» (див Табл.3.7).

Таблиця 3.7

Повторні результати досліджень агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за методом дослідження «Кактус»

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини							
		П. В. ознак	П. Р.	Б. С.	Д. М.	Л. С.	Ч. Б.	Г. Н.	К. Н.
1	Агресивність дитини	0	1	0	0	1	0	1	0
2	Егоцентризм, бажання лідерства	0	0	0	0	1	1	0	0
3	Залежність, не впевненість в собі та вчинках	0	1	1	0	0	1	0	0
4	Демонстративність дитини	0	1	0	0	0	1	0	1
5	Тривожність дитини	1	0	0	0	1	0	1	0
6	Оптимізм дитини	1	1	0	1	0	1	1	1
7	Інтровертованість дитини	1	0	1	0	0	0	1	0
8	Екстравертованість дитини	0	0	1	1	0	1	0	0
9	Прагнене захисту	1	1	1	0	1	1	1	1
10	Почуття самотності часто	1	0	0	0	1	1	0	1
	Частота ознак (сума)		5	4	3	4	6	5	4
	Результати первинні за даною методикою	7	6	7	5	6	8	6	7

Джерело: складено за матеріалом²⁹

Представимо повторні результати методики «Кактус», у графічному вигляді рисунку 3.5.

²⁹ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

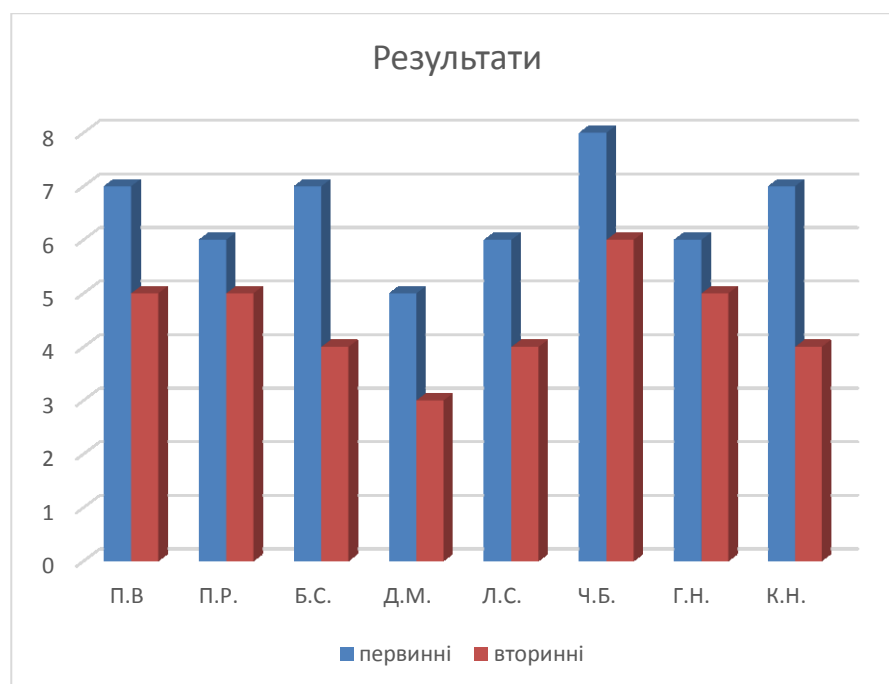

Рис. 3.5. Результати повторної графічної діагностики агресивної поведінки дітей методикою «Кактус» .

Джерело: складено автором за матеріалом²⁹

Представимо повторні результати за анкетую Г. П. Лаврентьевої та Т. М. Титаренко (див Табл.3.8).

Таблиця 3.8

Повторні результати за анкетую Г. П. Лаврентьевої та Т. М. Титаренко

№ з/п	Значення показника	Прізвище, ім'я дитини							
		П.В.	П.Р.	Б.С.	Д.М.	Л.С.	Ч.Б.	Г.Н.	К.Н.
1	Має обмежену тривалість ефективної роботи і часто відчуває втому.	1	2	1	1	2	2	2	1
2	Важко зберігати концентрацію на певному завданні.	2	1	1	2	2	1	1	2
3	Будь-яке завдання викликає надмірну тривожність.	1	1	0	1	0	0	1	0
4	Відчуває значну напругу та відчуття зіпсованості під час виконання завдань.	0	1	1	0	0	1	0	1
5	Соромиться досить часто	1	0	0	1	0	1	0	1
6	Може говорити про можливі неприємності	0	1	0	1	0	1	1	0
7	Інколи червоніє у незнайомому середовищі	1	0	1	0	1	0	1	0
8	Говорить, що снятися страшні сни	0	0	1	0	0	0	0	0

9	Руки майже холодні та вологі	1	1	1	0	1	1	0	0
10	Буває розлад стільця не часто	1	1	1	0	0	1	1	1
11	Може сильно потіти, коли переживає	1	1	1	0	1	1	0	1
12	Не має апетиту	0	0	0	1	1	0	0	0
13	Спить неспокійно, не може заснути швидко	1	0	1	0	0	0	1	0
14	Багато що викликає страх, полохливий	0	1	1	0	0	0	1	0
15	Зазвичай легко засмучується	1	0	1	0	1	1	0	1
16	Не може стримати сльози, часто плаче	0	0	1	1	1	0	1	1
17	Очікування - погано переносить	0	1	1	0	0	1	0	2
18	Не любить братися за нову роботу	0	1	1	1	1	1	1	1
19	Часто не впевнений у своїх силах	1	2	1	0	0	1	0	1
20	Боїться труднощів, уникає	0	1	0	1	1	0	1	0
Загальний бал		12	14	15	10	12	13	12	11
Первинні результати		20	19	20	17	19	18	16	20

Джерело: складено за матеріалом⁸³

Загальний бал та первинні результати у повторних дослідженнях анкети Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко свідчать про зміни в психосоматичних ознаках дітей протягом часу.

Загальний бал: Повторне дослідження показує, що загальний бал для кожної дитини може змінюватися. Наприклад, дитина, яка мала загальний бал 20 в першому дослідженні, має загальний бал 12 у повторному дослідженні. Це може вказувати на поліпшення психосоматичного стану.

Первинні результати: Первинні результати вказують на стан психосоматичних ознак у дітей на початку дослідження. Наприклад, дитина, яка мала 20 балів в першому дослідженні, має 16 балів в повторному. Це може свідчити про зміни в психосоматичних ознак під впливом занять з профілактики агресивності чи інших чинників. Різниця між першим та повторним дослідженням може слугувати підставою для подальших висновків та аналізу. Наприклад, зменшення загального балу може свідчити про позитивний ефект проведених заходів чи програм.

На рисунку 3.6. Представленні результати повторної оцінки батьків за анкетою Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

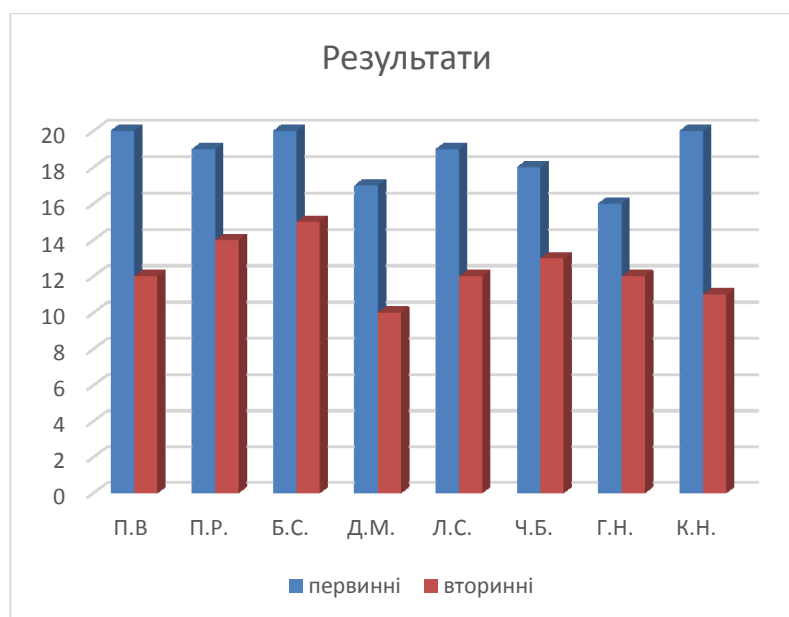

Рис. 3.6. Представленні результати повторної оцінки батьків за анкетною

Джерело: складено автором за матеріалом⁸³

Результати діагностики рівня агресивності, які були отримані на початковому і контрольному етапах дослідження, використовуючи методики, такі як "Неіснуюча тварина" М. З. Дукаревича, "Кактус" М. А. Панфілової та метод експертної оцінки на основі анкети Г. П. Лаврентьєвої та Т. М. Титаренко, були узагальнені і представлені у графічному вигляді. У таблиці 3.5 містяться узагальнені дані щодо учнів з різними рівнями агресивності, отримані за допомогою проективної методики "Неіснуюча тварина", графічної методики "Кактус" і методу експертної оцінки (див Табл.3.9).

Таблиця 3.9

Повторні результати з використання методик: "Неіснуюча тварина", "Кактус" та експертна оцінка.

№	Прізвище, ім'я дитини	Проективна методика «Неіснуюча тварина» М. З. Дукаревич		Графічна методика «Кактус» М. А. Панфілова		Метод експертної оцінки		Зведений результат	
		Формуючий етап	Контрольний етап	Формуючий етап	Контрольний етап	Формуючий етап	Контрольний етап	Формуючий етап	Контрольний етап
1	П.В.	Високий	Високий	Високий	Середній	Високий	Середній	Високий	Нище високого

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

2	П.Р.	Високий	Низький	Високий	Середній	Високий	Середній	Високий	Вище середнього
3	Б.С.	Високий	Середній	Високий	Низький	Високий	Високий	Високий	Нище високого
4	Д.М.	Високий	Низький	Високий	Низький	Високий	Середній	Високий	Середній
5	Л.С.	Високий	Низький	Високий	Низький	Високий	Середній	Високий	Середній
6	Ч.Б.	Високий	Середній	Високий	Високий	Високий	Середній	Високий	Нище високого
7	Г.Н.	Високий	Високий	Високий	Середній	Високий	Середній	Високий	Нище високого
8	К.Н.	Високий	Середній	Високий	Низький	Високий	Середній	Високий	Середній

Джерело: складено за матеріалом^{27 29 83}.

Отже, можна зазначити, що успішно проведено індивідуальну роботу з дітьми молодшого шкільного віку з метою зниження рівня агресивної поведінки. Під час роботи з дітьми, використовуючи терапевтичні методи, всі діти виявили позитивну динаміку, і рівень агресивності скоротився від високого до середнього. Оцінюючи результати роботи, можемо зробити висновок, що профілактична методика є дієвою. За отриманими результатами можна використовувати терапевтичні методи в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Основна гіпотеза дослідження, що використання казкотерапії в катехитичній школі імені Йосафата Коциловського в м. Самборі може бути доступним та ефективним методом під час здійснення профілактики агресивної поведінки серед дітей, виявилася успішною. Після проведення профілактичних заходів, спрямованих на використання казкотерапії, виявлено, що рівень агресивності у дітей істотно зменшився. Діти стали спокійніше та уважніше поводитися на уроках, а також виявилася зміна в їхньому соціальній поведінці, де дружба стала важливим аспектом. Ці результати свідчать про позитивний вплив казкотерапії на психологічний стан дітей та їхні відносини,

²⁷ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – неіснуюча тварина [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07. 06. 2023).

²⁹ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

підтверджуючи гіпотезу про ефективність цього методу у контексті катехитичного виховання у відповіді на виклики воєнних подій.

Висновки до розділу

У даному розділі магістерської роботи досліджено агресивну поведінку учнів молодших класів Катехитичної школи ім. Йосафата Коциловського. Застосовано методики "Кактус" та "Неіснуюча тварина" для оцінки рівня агресивної поведінки. Далі вивчали результати цих досліджень та проводили аналіз, спрямований на виявлення особливостей агресивної поведінки учнів катехитичної школи. У подальшому, з метою профілактики агресивної поведінки, було використано казкотерапію. Застосування цього методу відбувалося відповідно до розробленої програми, спеціально адаптованої для контексту катехитичної школи. Після проведення казкотерапевтичних сесій було здійснено повторне дослідження агресивної поведінки учнів.

Отримані результати свідчать про позитивний вплив казкотерапії на зниження рівня агресивної поведінки серед учнів молодших класів Катехитичної школи. Відмічається, що застосування цього методу може бути ефективним інструментом для психосоціальної підтримки та корекції учнів у контексті віровчення та виховання.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури в цій науковій роботі було окреслено основні поняття і головні напрямки в дослідженні агресивної поведінки. Термін "агресія" походить від латинського слова, яке означає "приступ" або "напад". За словами М. Ю. Чудакової, агресія — це мотивована руйнівна поведінка, що завдає фізичну або моральну шкоду об'єктам нападу і суперечить соціальним нормам і правилам співіснування в суспільстві. Агресія проявляється через деструктивні дії з метою завдати шкоди іншим особам.

Агресивність — це характерна особливість особистості, що виявляється в готовності та перевазі застосування насильницьких дій для досягнення власних цілей. Головна відмінність агресії від агресивної поведінки полягає в тому, що агресія є більш широким поняттям, що описує загальний стан або тенденцію до конфліктної поведінки. Агресивна поведінка визначає саме конкретні вчинки, які можуть виявляти агресію. Таким чином, агресія може виражатися через агресивну поведінку, але не обов'язково завжди.

Під час аналізу агресивної поведінки було визначено різні види та фактори, які спричиняють цю поведінку. Щодо видів агресії, їх можна класифікувати за критерієм прояву, а саме: фізична чи вербальна, пряма чи непряма, оборонна чи ініціативна та інші. Основні причини агресії проаналізовано через різноманітні фактори, що включають індивідуальні, психолого-педагогічні, соціально-психологічні, особистісні та соціальні чинники. Один із ключових зазначених факторів — це відсутність уваги, розуміння та врахування інтересів з боку дорослих, а зокрема батьків та вчителів.

В роботі було розглянуто особливості вияву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, такі як фізична, вербальна та психологічна агресія, спрямованість на різні об'єкти, реакція на стрес та вплив соціального середовища.

У другому розділі наукової роботи було окреслено поняття профілактики, що визначається як науково обґрунтовані та своєчасно впроваджені дії, спрямовані на уникнення можливих фізичних, психологічних або соціальних конфліктів у конкретних осіб або групи ризику, збереження, підтримка та захист нормального рівня життя та здоров'я людей, а також сприяння їм у досягненні поставлених цілей та розкриття їх внутрішніх потенціалів. Серед основних видів профілактики виділяються первинна, орієнтована з метою попередження виникнення проблем; вторинна, спрямована на конкретні ризиковані групи для виявлення та раннього втручання; третинна, спрямована на осіб із встановленими проблемами з метою подальшого втручання та реабілітації. Основною складовою другого розділу є аналіз казкотерапії як методу профілактики. В роботі визначено роль казкотерапії у роботі з дітьми молодшого віку, що полягає у сприянні вираженню та розумінню емоцій дітей, а також формуванні позитивних духовних цінностей. Були представлені основні методи та техніки роботи з казками, серед яких виділяються методика "Кактус" та "Неіснуюча тварина", спрямовані на стимулювання та розвиток емоційної сфери дітей. Також було розглянуто різноманітні види казок та їхній вплив на психологічний стан дітей.

У третьому розділі магістерської роботи досліджено агресивну поведінку учнів молодших класів Катехитичної школи ім. Йосафата Коциловського, зокрема застосовано методики "Кактус" та "Неіснуюча тварина" для оцінки рівня агресивної поведінки. Далі вивчали результати цих досліджень та проводили аналіз, спрямований на виявлення особливостей агресивної поведінки учнів катехитичної школи. У подальшому, з метою профілактики агресивної поведінки, було використано казкотерапію. Застосування цього методу відбувалося відповідно до розробленої програми, спеціально адаптованої для контексту катехитичної школи. Після проведення казкотерапевтичних сесій було здійснено повторне дослідження агресивної поведінки учнів. Отримані результати свідчать про позитивний вплив

казкотерапії на зниження рівня агресивної поведінки серед учнів молодших класів Катехитичної школи. Застосування цього методу призвело до значущого зменшення проявів агресивної поведінки учнів.

Отже, застосування цього методу може бути ефективним інструментом для психосоціальної підтримки та корекції учнів у контексті віровчення та виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Назмутдинов Р. А. *Теоретичний аналіз дослідження агресії* // *Наука*. 4 (2011).
2. Чижова С. Ю. *Детская агрессивность*. Ярославль 2001, 450 с.
3. Павелків В. Р. *Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці* // *Проблеми сучасної психології*. 30 (2015).
4. Алфимова М. В. *Психогенетика агрессивности* // *Вопросы психологии*. 6 (2000).
5. Біндяк А. Д. *Девіантна поведінка молоді в українському суспільстві* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Pedagogica/67903.doc.htm (17.04.2023).
6. Бех І. Д. *Виховання особистості: Сходження до духовності*. Київ 2006.
7. Гусева Н. А. *Тренинг предупреждения вредных привычек у детей. Программа профилактики злоупотребления психоактивными веществами* // *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. Кам'янець-Подільський 2005.
8. Валентина Кириленко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Університету «Україна», практичний психолог спеціалізованої школи № 216 м. Києва, УДК 316. 613 // <https://social-science.uu.edu.ua/article/708> (04.08.2023).
9. Моцкус Л. В. *Застосування методу казкотерапії в початковій школі: методика розробка*. Луцьк 2018.
10. Севастьянова, Т. В. *Позбавляємося від агресії за допомогою гри* // *Дошкільне виховання*. 12 (2008).
11. Бреслав, Г. Е. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: науч. пособие для специалистов и дилетантов*. Санкт-Петербург 2007.

12. Дроздов О. Ю. *Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ 2003.
13. Давыдов В. В. *Психологический словарь* / ред. В. В. Давидов та ін. Москва 1983.
14. Реан А. А. *Агрессия и агрессивность личности* // *Психологический журнал*. 5 (1996).
15. *Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодших школярів* / упоряд. О. А. Атемасова. Харків 2010.
16. Кононко О. *Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її подолати* // *Нова педагогічна думка*. 3 (2022).
17. Єфимкина Р. П. *Детская психология*. Новосибирск 1995.
18. Можгинский Ю. Б. *Агрессивность детей и подростков. Распознавание, лечение, профилактика*. Москва 2008.
19. Осипова А. А. *Общая психокоррекция*. Москва 2002.
20. Зинкевич - Евстигнева Т. Д. *Практикум по сказкотерапии*. Санкт-Петербург 2000.
21. Ткач Р. М. *50 целебных сказок для детей*. Москва 2018.
22. Магдисюк Л. – Федоренко Р. – Земелюк М. *Казкотерапія в психологічному консультуванні дітей та дорослих*. Луцьк 2019.
23. Кулачківська С. *Методи вивчення психічного розвитку дитини дошкільника*. Київ 2003.
24. Бурлачук Л.Ф. *Психодіагностика*. Пітер, 2003. С.162.
25. Мушкевич М. *Казкотерапія як метод психологічного супроводу сімей із проблемною дитиною* // *Психологічні перспективи*. 33 (2019).
26. Василевська О. *Казкотерапія як засіб психолого педагогічного впливу* // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 39 (2012).

27. *Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – неіснуюча тварина* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07. 06. 2023).
28. *Перший український сайт для батьків та психологів. Пояснення про методику неіснуюча тварина* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/18/інтерпретація-проективної-методики-2/> (08. 05. 2023).
29. *Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).
30. *Перший український сайт для батьків та психологів. Пояснення про методику кактус* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/інтерпретація-проективної-методики-6/> (10.04.2023).
31. *Як допомогти дитині впоратися з гнівом і злістю? (книги, вправи та ігри)* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://kalamar.ua/jak-dopomogti-ditini-vporatisja-z-gnivom-i-zlistju-knigi-vpravi-ta-igri/> (16.05.2023).
32. *Діти зі складною поведінкою в закладі освіти. Вчимося їх розуміти* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/news/dity-zi-skladnoiu-povedinkoiu-v-zakladi-osvity-vchymosia-ikh-rozumity-62514.html> (19.03.2023).
33. *Програма розвитку пізнавальних здібностей методом пісочної терапії з дітьми «Чуттєві долоньки»* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://naurok.com.ua/programa-rozvitku-piznavalnih-zdibnostey-chuttevi-dolonki-276130.html> (04.08.2023).
34. *vseosvita.ua* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/library/embed/010030uf-0604.doc.html> (16.09.2023).

35. *Тренінгове заняття з молодшими школярами на тему: «Їжачок»* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/library/embed/000x1n-c562.docx.html> (11.04.2023).
36. *Комплекс психологічних вправ, спрямованих на розвиток комунікативних здібностей молодших школярів* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://surl.li/obiwn> (14.06.2023).
37. Яковлева О. В.. *Причини агресивної поведінки молодших школярів // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 1 (2015).
38. Горшечникова Т.Б. *Причини агресивності в молодших школярів* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: psyinfo.ru/ru/service/conf/asoc.php (06.08.2023).
39. Анцупов А. Я. *Профілактика конфліктів в шкільному колективі*. Москва 2003.
40. Рожкова М. І. *Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением*. Москва 2001.
41. Бэррон Р. *Агрессия*. Санкт-Петербург 2000.
42. Дарвин Ч. *Происхождение видов путем естественного отбора*. Москва 1987.
43. Eron L. D. *Parent-child interation, television violens, and aggresion of children // American Psychologist*. 37 (1982) 197–211.
44. Семенюк Л. М. *Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции // Мир психологии и психология в мире*. 10 (1994) 57-62.
45. Бовть О. Б. *Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів*: автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія». Київ 2001.
46. *Психолог. Агресія: причини, види, наслідки та контроль* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://psychologer.com.ua/ahresiaa/> (17.06.2023).
47. Лаврентьева Г. П. – Шишкіна М.П. *Методичні рекомендації з організації та проведення науково педагогічного експерименту*. Київ 2017.

48. Петечел О. Ю. *Теоретичний аналіз проблеми агресії // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей* 44 (2017) 88-103.
49. Кравець А. Ю. *Біо Дипломатія як нова геополітична модель міжнародних відносин // Науковий журнал «Політикус»*. 4 (2020) 124-128.
50. Крэйхи Б. *Социальная психология агрессии*. Санкт-Петербург 2003.
51. Бэрн Р. *Агрессия*. Санкт-Петербург 1998.
52. Качанова Ю. В. *Агресивність та агресія як соціологічні категорії // Наукові праці. Соціологія*. 133 (2010) 50-54.
53. *Підліткова агресія: чому виникає та як запобігти – пояснюють рівненські фахівці* - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://suspilne.media/161514-pidlitkova-agresia-comu-vinikae-ta-ak-zapobigti-roasnuut-rivnenski-fahivci/> (18.09.2023).
54. Ягупов В. В. *Педагогіка: Навчальний посібник*. Київ 2000.
55. *Агресивність і агресивна поведінка* - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.pollawlife.com.ua/2013/11/blog-post_27.html (17.07.2023).
56. Стреж Л. *Пластичні матеріали в роботі з дітьми*. Київ 2019.
57. *Агресія. Її причини та наслідки* - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nastasiv-school.te.sch.in.ua/batjkam/agresiya_ii_prichini_ta_naslidki/ (26.06.2023).
58. Немов Р. С. *Психология*. Москва 2006.
59. Бех І. Д. *Виховання особистості*. Київ 2008.
60. Эльконин Д. Б. *Особенности психического развития детей шести семилетнего возраста*. Москва 1988.
61. Петровский А. В. *Возрастная и педагогическая психология*. Москва 1979.
62. Крутецкий В. А. *Основа педагогической психологи*. Москва 1972.
63. *Агресія* - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://healthcenter.od.ua/psyhichne-zdorovya/agresiya/> (28.02.2023).

64. Фурманов И. А. *Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция*. Минск 1996.
65. Бреслав Г. Э. *Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности*. Санкт-Петербург 2006.
66. Ефимкина Р. П. *Детская психология: методические указания*. Новосибирск 1995.
67. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. *Игры в сказкотерапии*. Санкт-Петербург 2008.
68. Калацкая Н. Н. *Детские страхи и способы их коррекции у детей школьного возраста // Вестник НЦ БЖД*. 2 (2011) 44-47.
69. Мирошниченко Н. *Малювання як засіб корекції страху в дітей: Психолого-педагогічний семінар для педагогів та вчителів образотворчого мистецтва / Н. Мирошниченко // Психолог. Шкільний світ*. 47 (2009) 21-26.
70. Склярєнко О. М. *Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»*. Київ 2005.
71. Музичук О. О. *Казка як засіб розвитку особистісних цінностей молодших школярів // Проблеми сучасної психології*. 17 (2012) 22-35.
72. Саржанова А. С. *Детские страхи и пути их преодоление // Современные наукоемкие технологии*. 7 (2014) 155-157.
73. Свиридова Є. В. *Чарівні казки та прийоми їх аналізу на уроках літературного читання // Початкова школа*. 6 (2004).
74. Єнгалічева І. В. *Казкотерапія як один із методів корекційно розвивальної роботи з педагогічно занедбаними учнями // Науковий вісник Ужгородського національного 43 університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 25 (2019) 70-72.

75. Вараксина А. В. *Анализ программ коррекции страхов у младших школьников средствами арт-терапии // Молодой ученый.* 21 (2016) 700-703.
76. *Тренинг по сказкотерапии* / ред. Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева. Санкт-Петербург 2007.
77. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. *Что такое сказкотерапия? // Журнал практического психолога.* 10-11 (1999) 38-46.
78. Бандура А. *Теория социального обучения.* Санкт-Петербург 2000.
79. Левитов Н. Д. *Фрустрация как один из видов психических состояний.* Москва 1997.
80. Паренс Г. *Агрессия наших детей.* Москва 1997.
81. Мізерна О. О. *Корекційна тренінгова програма “Самовдосконалення” для подолання агресивних проявів серед підлітків // Практична психологія та соціальна робота.* 4 (2003) 37-43; 5 (2003) 54-60.
82. *Агрессия у детей и подростков* / ред. Н. М. Платонова. Санкт-Петербург 2006.
83. Изард К. *Психология эмоций.* Санкт-Петербург 2000.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Проектна методика «Неіснуюча тварина» Автор: Майя Захарівна Дукаревич²⁷

Методика "Неіснуюча тварина", створена Майєю Захарівною Дукаревич, є орієнтовним інструментом дослідження, який зазвичай використовується разом із іншими методами. Ця методика є однією з найпопулярніших рисункових методик і знаходить широке застосування у діагностиці особистості, незалежно від віку та психічного стану.

Процедура цієї методики не має стандартизованих параметрів, оскільки використовуються різні розміри аркушів паперу та різні матеріали для малювання, такі як прості олівці або кольорові олівці. Основна ідея полягає в тому, що випробуваним пропонується придумати і намалювати тварину, яка ніколи не існувала і не існує в природі, а також надати їй унікальне ім'я. Це завдання виконується протягом 25-30 хвилин. Важливо пояснити дитині, що ця тварина має бути її власним творінням. Після малюнка, дитину запитують про характеристику істоти, яку вони зобразили, оскільки це може вказувати на їхню ідентифікацію зі створеним малюнком.

При дослідженні використовують спеціальні критерії:

- 1) Розташування малюнка на аркуші (вгорі аркуша, внизу аркуша, по центру);
- 2) Центральна смислова частина фігури (голова або деталь);
- 3) Несуча, опорна частина фігури (ноги, лапи, постамент і т.д.);
- 4) Хвіст (опущений вниз, піднятий вгору);
- 5) Контури фігури (затемнення, голки, щити, панцир, і т.д.);
- 6) Загальна енергія (кількість деталей на малюнку);

²⁷ *Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – не існуюча тварина* [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/02/14/проективна-методика-неіснуюча-тварина/> (07.06.2023).

- 7) Характер лінії (недбалість, дубляж ліній, і т.д);
- 8) Назва малюнка.

Аналіз малюнка можна розділити на два аспекти: формальний та змістовний. Важливо також враховувати графологічні ознаки.

Семантика простору малюнка відображає його неоднорідність і пов'язана з емоційними переживаннями в момент малювання, а також з різними періодами часу (сьогоденням, минулим та майбутнім) і типами дій (дієвими та ідеальними). Ліва сторона та нижня частина малюнка часто асоціюються з негативними емоціями, депресією, невпевненістю та пасивністю, тоді як права сторона та верхня частина малюнка пов'язані з позитивними емоціями, енергією та активністю. Розташування малюнка на аркуші паперу може вказувати на самооцінку та сприйняття соціального статусу випробуваного.

Залежно від положення малюнка на аркуші (вище або нижче середини, лівіше або правіше) можна робити висновки про самооцінку, прагнення до самоствердження, а також сприйняття власного становища у суспільстві. Орієнтація голови та тіла тварини на малюнку також вказує на загальну спрямованість випробуваного та його реакції на момент малювання.

Таким чином, аналіз простору малюнка дозволяє отримати інсайти щодо емоційного стану, самооцінки та сприйняття соціального середовища випробуваного під час малювання.

В аналізі графологічних аспектів, перш за все, слід звернути увагу на риси лінії. Якщо лінія переривається, має "острівці", перекривається із самою собою, має нез'єднані вузли, або малюнок містить "забруднення", це може свідчити про легку напруженість і підвищений рівень тривожності, що характерно для невротиків. Контур малюнка також може бути розмитим та "волосатим", а виконання може виражати невпевненість та незручність.

Другий аспект включає аналіз напрямку ліній та характеру контуру. Якщо лінії "падають" або переважають рух зверху вниз та вліво, це може свідчити про швидку виснажливість, низький тонус та можливу депресію. З іншого боку, лінії, що "піднімаються" та переважають руху знизу вгору та направо, можуть

вказувати на добре енергетичне забезпечення руху та схильність до витрати енергії, агресивність.

Оцінка рівня агресивності може бути здійснена на основі кількості, розміщення та характеру гострих кутів у малюнку, особливо у випадку прямих символів агресії, таких як пазурі, дзьоби чи зуби.

Після завершення малюнка випробуваного просять описати створеного персонажа та його спосіб життя. Якщо розповідь є короткою або неповною, задають уточнюючі питання, наприклад, про харчування, місце проживання, заняття, уподобання та боягузтво персонажа.

Графічна методика «Кактус» Автор: Марина Олександрівна Панфілова²⁹

Графічна методика «Кактус», створена Мариною Олександрівною Панфіловою, призначена для аналізу емоційно-особистісної сфери дітей старшого віку, починаючи з трьох років. Основний акцент у цій методиці робиться на вивченні агресії та її виявленні, а також на можливих проявах тривожності як засобу захисту. Для проведення цього дослідження потрібен лише аркуш паперу та олівець, і також можна використовувати кольорові олівці. Важливо відзначити, що ця методика є нестандартизованою, оскільки в ній відсутні чіткі рамки і критерії оцінки малюнків.

Загальний опис методики такий: дитина має намалювати на аркуші паперу кактус. Під час проведення дослідження не дозволяється ставити додаткові питання, надавати підказки або пояснення. Дитина повинна зобразити кактус таким, як вона уявляє його. Можливо, вона не зовсім знайома з виглядом цього рослини, але саме в цьому полягає основна ідея цього дослідження.

Під час дослідження насамперед варто звернути увагу на розмір малюнка, розташування малюнка на аркуші, характеристику ліній на аркуші. Крім того, важлива враховувати специфічні для даної методики показники, такі, як:

1. Особливості голок (їх розмір, кількість та розташування).
2. Опис стилю малювання (чи є малюнок схематичним, як проведені лінії тощо).
3. "Портрет кактуса" (чи він є дикий чи домашній, чоловічий чи жіночий і т. д.).

Після завершення малювання проводиться розмова з дитиною, під час якої можна ставити запитання, що допоможуть розширити та уточнити інтерпретацію:

Чи це дикий чи домашній кактус?

Чи можна доторкнутися до нього, чи він колючий?

²⁹ Перший український сайт для батьків та психологів. Методика – кактус [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://dytpsyholog.com/2015/03/15/проективна-методика-кактус/> (03.08.2023).

Чи сподобалося би кактусу, якщо б його доглядали: поливали і удобрювали?

Чи росте цей кактус самостійно, чи він ділить горщик з іншою рослиною? Якщо росте з іншою рослиною, то яка ця рослина?

Якщо кактус виросте, який він буде?

Методика «Кактус» дозволяє виявити особистісні якості дитини:

1. Імпульсивність виявляється через сильний натиск на інструмент і розриви у лініях під час малювання.

2. Агресивність може бути визначена за кількістю та розташуванням голок на кактусі.

3. Егоцентризм проявляється через великий розмір малюнку та його розташування в центрі аркуша.

4. Відкритість та демонстративність можуть бути відзначені за химерними формами на малюнку та виступами на кактусі.

5. Обережність та скритність виявляються у зигзагоподібних елементах всередині рослини або поруч з її контуром.

6. Оптимізм може бути відображений у яскравих кольорах, особливо, якщо використовувалися кольорові олівці, або в щасливому вигляді кактуса.

7. Тривожність проявляється у розривчастих лініях і штрихуванні, особливо темних кольорах, якщо використовувалися кольорові олівці.

8. Жіночність може бути визначена за м'якими формами, квітами та прикрасами на малюнку.

9. Екстравертованість виявляється через багато інших рослин, що оточують кактус на малюнку.

10. Інтровертованість проявляється в самотності кактуса на аркуші.

11. Тяга до домашнього захисту може бути відображена у зображенні кактуса у квітковому горщику.

12. Почуття самотності проявляється у вигляді дикорослого кактуса в пустелі.

Анкета "Критерії агресивності у дитини" створена Лаврентьєвою Г.П. та Титаренко Т.М⁸³

Анкета "Критерії агресивності у дитини" створена Лаврентьєвою Г.П. та Титаренко Т.М., є методом експертної оцінки для аналізу поведінки дитини в різних ситуаціях та визначення рівня її агресивності. Експертами можуть бути особи, які мають можливість спостерігати за дитиною, взаємодіють з нею та близько спілкуються. Експерти оцінюють частоту виявлення агресивних проявів за допомогою балів в анкеті:

- постійно – 3 бали;
- ситуативно – 2 бали;
- рідко – 1 бал;
- ніколи – 0 балів.

Потім виводиться середній показник:

- 15-20 балів – високий рівень;
- 7-14 – середній;
- 1-6 – низький рівень агресивної поведінки.

Критерії агресивності у дитини:

⁸³ Изард К. *Психология эмоций*. Санкт-Петербург 2000.

№ з/п	Запитання:	Постійно	Ситуативно	Рідко	Ніколи
1	Не може довго працювати часто втомлюється				
2	Важко зосередитися на чомусь				
3	Будь-яке завдання викликає зайве занепокоєння				
4	Під час виконання завдань дуже напружений,скований				
5	Соромиться частіше за інших				
6	Часто говорить про можливі неприємності				
7	Як правило, червоніє у незнайомій обстановці				
8	Скаржиться, що знятися страшні сни				
9	Руки зазвичай холодні та вологі				
10	Нерідко буває розлад стільця				
11	Сильно потіє, коли хвилюється				
12	Не має гарного апетиту				
13	Спить неспокійно, засинає насилу				
14	Палохливий, багато що викликає в нього страх				
15	Зазвичай гурбований, легко засмучується				
16	Часто не може стримати сльози				
17	Погано переносить очікування				
18	Не любить братися за нову справу				
19	Не впевнений у собі, у своїх силах				
20	Боїться стикатися з труднощами				

Казка «Їжачок»³⁵

Брів їжачок по лісі. Бачить - пень стирчить. А на тому пеньку сидить Зайчєня і кашу манну з тарілки їсть. І не просто їсть, а столовою ложкою. З'їв Зайчик всю кашу і сказав:

Дякую, мамо!

Підійшла до зайчата мама Зайчиха, по голівці лапкою погладила і похвалила:

- Молодець! Який у мене вихований синок росте!

А Їжачкові, якого ніхто ніколи не гладив так ласкаво, раптом стало сумно. До того сумно, що він аж заплакав. Побачила Зайчиха, що Їжачок плаче, і питає:

- Хто тебе образив?

- Ніхто не скривдив, - відповідає Їжачок.

- А чому тоді в тебе сльозинки на очах?

- Тому, що ви зайчєня ... погладили ... лапкою.

- Хіба тебе мама не гладить?

- Не гладить. Ніхто мене не гладить.

Я б тебе, малюк, погладила, якби ... якби ти не був таким колючим, - пожаліла їжачка Зайчиха.

- Звичайно, вона б тебе погладила, - втрутився Зайчєня. - Але можна дуже навіть просто лапу вколоти.

- А якщо я не буду колючим? - Раптом запитав Їжачок.

- Тоді інша справа, - говорить Зайчиха. - Але ж це неможливо!

- Можливо! - Крикнув Їжачок і став перекидатися, став кататися по землі до тих пір, поки не начепив на свої голки цілу купу опалого листя. Він став схожий на строкатий різнокольорову кульку. Коли кулька ця підкотився до Зайчихи, вона відразу не зрозуміла, в чому справа. Але Їжачок просунув крізь листя чорну кнопочку носа і пробурмотів:

- Тепер я ... зовсім ... не колючий. Правда?

³⁵ Тренінгове заняття з молодшими школярами на тему: «Їжачок» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua/library/embed/000x1n-c562.docx.html> (11.04.2023).

Зайчиха посміхнулася і погладила Їжачка.

- Молодець! - Сказала вона. - Ах, який вигадливий Їжачок росте!

- Діти, коли Їжачок розповів свою історію, йому захотілося дізнатися: чи є в нашій школі дітки, схожі на їжачків, яких ніхто й ніколи не погладив і не приголубив. А щоб Їжачок швидше про це дізнався, я пропоную вам намалювати йому малюнки і відправити їх поштою до казковий ліс. У цьому вам допоможуть питання, які цікавили Їжачка.

А питання такі:

1. Твоя мама часто гладить тебе по голівці, пригортає до себе або вона цього не робить зовсім? Якщо часто, то намалюй сонечко, якщо рідко - намалюй ялинку, а якщо тільки лає - намалюй хмаринку.
2. Тобі хочеться, щоб мама частіше називала тебе ласкаво і ніжно? Якщо так - намалюй сонечко, якщо тобі все одно - намалюй ялинку, а якщо тобі це не подобається - намалюй хмаринку.
3. Бувають випадки, коли людину все дратує навколо, все йому не подобається. Якщо з тобою це відбувається часто - намалюй хмаринку, якщо рідко - намалюй ялинку, ну а якщо тобі завжди з людьми легко і ніхто тебе не дратує - намалюй сонечко.
4. Нашого Їжачка не міг ніхто погладити через голоки, і він від цього дуже страждав. А чи є у тебе такі "голки", які з'являються в тебе навіть тоді, коли тобі цього не хочеться. Якщо "голки" з'являються часто і вони тобі заважають дружити з дітьми - намалюй хмаринку, якщо це відбувається рідко, іноді - намалюй ялинку, а якщо цього не відбувається ніколи - намалюй сонечко.
5. Коли ти приходиш до школи, у свій клас діти раді тебе бачити, а ти радієш зустрічі з дітьми чи ні? Якщо тобі приємно бачити всіх дітей - намалюй сонечко, якщо приємно бачити тільки деяких дітей - намалюй ялинку, ну а якщо тобі не хочеться нікого бачити, не хочеться ні з ким спілкуватися - намалюй хмаринку.

Спасибі, діти, за відповіді. Я думаю, що у вас все буде добре.

А тепер діти всі ваші малюнки ми покладемо в конверт і відправимо поштою

Їжачку в його казковий ліс. Якщо комусь із вас хочеться написати або намалювати свою історію, схожу на історію Їжачка, ви можете це зробити після уроків або вдома і принести свої листи мені, а я їх відправлю в казковий ліс.

Обробка отриманого матеріалу.

Для наочності отриманих даних складається таблиця в "кольорі", де по горизонталі проставляються номери питань, а по вертикалі прописуються прізвища учнів і на перетині проставляється малюнок дитини. Потім малюнки можна перевести в колірні діаграми, замінюючи малюнок відповідним кольором. У результаті виходить кольорове поле, на якому наочно видно, який відсоток учнів і хто з дітей схильний до агресії. Крім діагностичного характеру, методика носить і психотерапевтичний характер, так як дитина мимоволі "приміряє" ситуацію на себе.

Методи для профілактики

«Методика "Градусник" - це інструмент, що допомагає виявити емоційний стан дитини у даний момент часу. Її можна використовувати для самопізнання або в психотерапії. Основна ідея полягає в тому, щоб оцінити емоційний стан і відзначити його на "градуснику" на початку та в кінці заняття, щоб визначити, як цей стан може змінитися в результаті певних дій або технік.

На "градуснику" можна використовувати будь-яку шкалу для визначення емоційного стану. В даному випадку згадується "гнів чи злість". Наприклад, шкала може бути від 0 до 10, де 0 - абсолютна спокійність, а 10 - максимальний рівень гніву або злості.

Процес включає в себе такі кроки:

1. На початку заняття, визначте поточний емоційний стан і позначте його на "градуснику", визначаючи "температуру" гніву чи злості.

2. Провести заняття або дії, які вас цікавлять або спрямовані на зміну емоційного стану.

3. По закінченню заняття або дій повторно визначте емоційний стан і відзначте його на "градуснику" знову.

4. Порівняйте показники на початку та в кінці заняття. Це допоможе вам оцінити, чи відбулася зміна вашого емоційного стану, і наскільки велика ця зміна.

Методика "Градусник" може бути корисною для того, щоб більше усвідомлювати емоції і вивчати, як різні дії або техніки впливають на емоційний стан. Вона може бути використана в різних контекстах, включаючи особистий розвиток і психотерапію».

«Методика "Скринька для крику" - це психологічна техніка, яка може бути використана в роботі з дітьми для вираження їхніх емоцій, особливо негативних, таких як роздратування, гнів, чи стрес. Основна ідея полягає в тому, щоб надати дітям можливість вільно виразити свої емоції через крик, не завдаючи шкоди оточуючим.

Процес виглядає наступним чином:

1. До початку заняття або сесії дітям пропонується "скринька для крику". Це може бути спеціальний контейнер або просто відокремлена частина приміщення.

2. Діти мають можливість підійти до цієї "скриньки" і кричати всередину так голосно, як вони бажають. Це допомагає дітям відчувати вивільнення і виразити негативні емоції, не стримуючи себе.

3. Після того, як дитина виразила свій крик у "скриньку", вона може почувати полегшення та відчуття виведення негативних емоцій.

4. Після завершення заняття або сесії діти можуть забрати свій "крик" назад. Ця частина процесу може символізувати відновлення контролю над своїми емоціями і позитивний розвиток навичок управління ними.

Ця методика допомагає дітям виразити свої емоції без обмежень і водночас вчить їх управляти цими емоціями. Вона може бути корисною в роботі з дітьми, особливо тими, хто має труднощі в самовиразі і контролі над емоціями».

«Ритуал привітання - цей ритуал привітання має на меті створити позитивний емоційний фон, зняти напруження та налаштувати учасників на спільну роботу або спілкування. Його інструкція включає такі кроки:

1. Учасники дивляться на свічку і спостерігають за коливанням її полум'я.

2. Коли учасники передають свічку один одному, вони відчують тепло, яке відходить від неї. Ця дія може символізувати передачу позитивних емоцій та тепла.

3. Під час передачі свічки вони усміхаються та виражають щось приємне своєму сусідові, наприклад, виражають радість від зустрічі. Цей принцип сприяє покращенню взаємин і створенню сприятливого емоційного клімату в групі або колективі».

Основна частина проведення профілактики:

"Чарівна кулька" призначена для розвитку у дітей навичок розслаблення м'язів та сприяє покращенню усвідомлення дихання. Інструкція включає такі кроки:

1. Уявімо, що у нас в животі є повітряна кулька, яка зараз порожня. Діти уявляють цю кульку у своєму животі.

2. Кожна дитина кладе руку на свій живіт.

3. Діти представляють, що їхні животи порожні, і завдання - наповнити цю "кульку" повітрям. Вони надувають живіт, ніби це велика повітряна куля, і відчують, як він росте.

4. Потім проводиться видих, і діти зображують, як вони здувають повітря з "кульки".

5. Інструктор заохочує дітей повторити це вправу кілька разів: вдих-видих, вдих-видих.

Ця вправа допомагає дітям вивчити усвідомлене дихання, а також сприяє розслабленню м'язів та відчуттю контролю над своїм тілом. Вона може бути корисною для зняття стресу та напруженості, особливо в контексті роботи з дітьми.